

UDK: 711.4(497.5Zagreb)''1960/1970''
316.4(497.5Zagreb)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 3. 7. 2021.

Prihvaćeno: 13. 9. 2021.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v53i3.17985>

Urbanizacija i modernizacija sjeverne periferije Zagreba 1960. – 1970.

DOMAGOJ NOVOSEL

Zagreb, Hrvatska

domagoj.novosel5@gmail.com

U radu se razmatraju društvene, gospodarske i kulturološke promjene koje su između 1960. i 1970. zahvatile sjevernu periferiju Zagreba. Izloženo istraživanje provedeno je metodom usmene povijesti u središnjem dijelu Zagrebačkoga prigorja, njegova dijela najbližega gradu Zagrebu, koje se proteže od Mikulića na zapadu do Čučerja na istoku. Korištena je i arhivska građa lokalnih župa, škole Šestine te relevantna literatura. Stanovnike istraživanoga područja u prošlosti je karakterizirala zajednička narodna nošnja, istovjetni godišnji i radni običaji, kajkavski dijalekt te obrasci ponašanja. U skladu sa širenjem gradskoga teritorija nakon 1950. taj se prostor postupno urbanizira izgradnjom infrastrukture, a nekadašnja prigorska sela pretvaraju u naselja prigradskoga tipa. Proces promjena zahvaća obitelji i pojedince, koji mijenjaju životne navike i obrasce ponašanja, čime neizbježno utječu na transformaciju cijeloga Zagrebačkog prigorja i njegova postupnoga uklapanja u grad Zagreb.

ključne riječi: periferija Zagreba; Zagrebačko prigorje; urbanizacija; modernizacija; obitelj; grad Zagreb; usmena povijest; 1960-e

Uvod

Obitelj kao temeljna ljudska zajednica svojim je društvenim i gospodarskim aktivnostima tijekom povijesti neizbježno utjecala na širu zajednicu, prije svega u ruralnim sredinama. Istovjetno ekonomsko tržište i uvjeti, okruženje i prinuđenost oslanjanja obiteljskih zajednica na susjede i rodbinu stvarali su tijekom dužih perioda homogene seoske sredine. Homogenost se očitovala u nizu vanjskih obilježja poput odijevanja narodne nošnje, poštovanja godišnjih crkvenih i svjetovnih običaja i prehrane. Sela su uglavnom bila socijalno homogene sredine u kojima se sav društveni, ekonomski i politički život odvijao na istome mjestu: u crkvi, trgovini, društvenom domu ili polju kao radnome mjestu.¹

¹ MAGDALENIĆ, „Urbanizacija i socijalna diferencijacija s posebnim osvrtom na prostornu segregaciju unutar gradova”, 65.

S druge strane politički režimi i modernizacija sela utjecali su na obitelji i pojedince mijenjajući im životne navike i obrasce ponašanja. Neposredna blizina grada Zagreba odredila je procese promjena koje su se odvijale u Zagrebačkom prigorju, postupno ga pretvarajući u sjevernu gradsku periferiju. Područje Zagrebačkoga prigorja, čijim je imenom nazivan široki pojas južno od planine Medvednice, nije strogo definirano, pa se o njegovim geografskim granicama i danas vode određene polemike.²

Prema mišljenju Adolfa Malića, urbanizacija se u prostoru širi na dva načina: rastom gradova i njihovim fizičkim širenjem u prostor (izravna urbanizacija) te prihvaćanjem urbanih sadržaja, poprimanjem urbanih karakteristika od strane sela (neizravna urbanizacija).³ Prema tom obrascu, oba su načina urbanizacije u Zagrebačkom prigorju započela već između dva svjetska rata, kad sela bliža gradu dobivaju prvotnu infrastrukturu u vidu izgradnje određenih prometnica, priključka na gradski vodovod te elektrifikacije domaćinstava.⁴ Sela Gornji te posebice Donji Bukovec, geografski najbliža Zagrebu, već u to vrijeme doživljavaju znatne demografske promjene koje izravno utječu na izgradnju ljetnikovaca i vila bogatih gradskih obitelji.⁵ Donji Bukovec, današnja Bukovačka cesta, u tom razdoblju ima 11 ljetnikovaca, što ga je svrstavalo u sam vrh izgrađenosti takvim objektima na širem području Zagreba.⁶ Samim time mijenja se struktura stanovništva te dolazi do prvih kulturoloških i gospodarskih promjena. Veće promjene područje Zagrebačkoga prigorja zahvaćaju početkom pedesetih godina prošloga stoljeća, kad postupno, jedno za drugim, sela bivaju priključena gradu Zagrebu. Proces je završen 1954., kad su se unutar gradskih međa našle općine Šestine, Remete, Gračani i Markuševac.⁷ Administrativno pripajanje nekadašnjih prigorskih sela Zagrebu stvorilo je temelj za ubrzanu urbanizaciju dotad gotovo potpuno ruralnoga područja. No i prije službenoga pripajanja Zagrebu gradske su vlasti ulagale u infrastrukturu, predviđajući skoro širenje teritorija prema sjeveru. Tako je već 1948. započela izgradnja tramvajske pruge na trasi Mihaljevac – Dolje, koja je puštena u promet 15. rujna 1950. godine.⁸ Ambiciozni projekt predviđao je spajanje prigorske strane s Hrvatskim zagorjem. U tu je svrhu između 1947. i 1951. prokopan 120-metarski tunel u Dolju. Zbog tehničkih problema radovi su obustavljeni u veljači 1951. godine.⁹ Iako su stanovnici prigorskih sela već od srednjovjekovnih vremena ekonomski bili oslonjeni na grad zbog

² O geografskim granicama Zagrebačkoga prigorja vidi primjerice u sljedećim radovima: DOBRONIĆ, *Stari vijenac sela oko Zagreba*, 11-14; MARKOVIĆ, *Zagrebačke starine*, 195; PREMERL, „Zagrebačko prigorje”, 59; VRTOVEC, „Stanovništvo i socijalno uređenje u selima zagrebačke okolice”, 39.

³ MALIĆ, „Urbanizacija i infrastrukturna opremljenost sela u SR Hrvatskoj”, 139.

⁴ NOVOSEL, *Jesen Prigorja*, 69-84.

⁵ NOVOSEL, „Demografska kretanja i stanovništvo župe Remete od 1812. do 1971.”, 89.

⁶ MEŠTROVIĆ, OBAD ŠČITAROCI, „Zagrebački ljetnikovci – nastajanje i obilježja”, 8.

⁷ PERIĆ, *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada*, 273.

⁸ ŠOBOTA, *Zagrebački električni tramvaj*, 23.

⁹ NOVOSEL, *Gračanska kronika*, 146.

njegove blizine, njihov se životni ciklus uglavnom odvijao unutar seoske sredine, poštujući njezine zakonitosti i obrasce ponašanja. No administrativno pripajanje prigrorskih sela nije samo urbaniziralo dotadašnje ruralno područje izgradnjom infrastrukture, nego je preoblikovalo postojeće agrarno društvo pretvarajući ga u ono gradskoga tipa. Krajem pedesetih, a osobito od 1960. do 1970., potpuno se transformira krajolik te obiteljski i društveni život u nekadašnjim selima Zagrebačkoga prigorja, koja se pretvaraju u prigradska naselja, odnosno sjevernu periferiju Zagreba. Treba istaknuti da je cjelokupni prostor središnje Hrvatske, a ne samo uže zagrebačke okolice, od 1960. zahvaćen procesima deagrarizacije i urbanizacije.¹⁰ Širenje grada na južnu obalu rijeke Save također je utjecalo na stanovništvo prigrorskih sela, ostavljajući ga bez velikih zemljišnih posjeda, nužnih za opstojnost poljoprivrede i stočarstva. Prodaja zemljišta novodoseljenom stanovništvu šezdesetih godina te sve veće zapošljavanje domicilnoga stanovništva u gradskoj sredini također su snažno i brzo utjecali na promjene. U ovom će se radu nastojati prikazati kako su urbanizaciju i modernizaciju Zagrebačkoga prigorja doživjeli njegovi stanovnici čiji je životni vijek zahvatio razdoblje prije promjena, ali i same promjene, osobito šezdesetih godina prošloga stoljeća.¹¹ Članak se temelji na terenskom istraživanju i razgovorima s kazivačima iz prigrorskih sela Bliznec, Dolje, Gornji Bukovec, Gračani, Markuševac, Mikulići, Remete, Šestine, Vidovec i Zvečaj. To je područje za terensko istraživanje izabrano jer se radi o središnjem dijelu Zagrebačkoga prigorja, geografski najbližem gradu Zagrebu. Samim time ta su sela prva došla pod utjecaj grada, modernizacije i urbanizacije, transformirajući se postupno iz ruralnih u urbane cjeline. Nadalje, navedena su sela između dva svjetska rata administrativno samostalne općine Gračani – Remete, Markuševac i Šestine, a u istraživanom razdoblju sastavni dijelovi grada Zagreba.¹² Razgovor je obavljen s ukupno 23 kazivača, 15 ženskoga i 8 muškoga spola. Najstariji kazivač rođen je 1916., a najmlađi 1932. godine. Većina kazivača, njih 19, rođena je između 1920. i 1930., a po dvoje ih je rođeno prije odnosno kasnije. Svi su rođeni u navedenim selima u stoljetnim domicilnim obiteljima.¹³ Kazivači su birani prema kriteriju starosti i mjesta rođenja. Sam upitnik bio je postavljen tako da kazivači mogu odgovoriti na pitanja vezana uz svoje djetinjstvo u međuratnom razdoblju, potom o vremenu Drugoga svjetskog rata te poraću, u kojem su kao zreli ljudi osnovali obitelj i proživjeli transformaciju Zagrebačkoga prigorja iz ruralne u urbanu

¹⁰ ŽULJIĆ, „Razvoj Zagreba i urbanizacija Središnje Hrvatske”, 46.

¹¹ O modernizaciji Zagreba vidi primjerice: ANIĆ, „Modernizacija Zagreba u prvoj polovici 20. stoljeća – elektrifikacija naselja s periferije”, 139-160; ŽIMBREK, „Nerealizirani projekt robne kuće 'Na-Ma' u Trnju: Ambicije i izazovi proširenja trgovačke mreže i stvaranja urbanog prostora u Zagrebu ranih 1960-ih godina”, 213-227.

¹² Više o djelovanju samostalnih općina na području Zagrebačkoga prigorja vidi u: NOVOSEL, *Jesen Prigorja*, 65-84.

¹³ Kazivanje Tomislava Mlinarića iz Remeta, koji se kao dječak onamo doselio neposredno prije početka Drugoga svjetskog rata, nije uzeto u obzir prilikom pisanja ovoga članka. Kazivač se naime izrazito slabo sjećao vremena prije rata te ga nije mogao usporediti s istraživanim razdobljem 1960. – 1970. Samim time nije zadovoljio postavljene kriterije.

sredinu. Upravo je zato izabrana metoda usmene povijesti, koja na primjeru pojedinca i njegova osobnoga, subjektivnog dojma prikazuje proživljene promjene tijekom životnoga ciklusa.¹⁴ Istraživanje je provedeno 2011. i manjim dijelom 2012. godine. Razgovori su snimani diktafonom te poslije zapisani. Pohranjeni su u digitalnom i pisanom obliku kod autora. Iako je upitnik bio strukturiran, zbog iznimno velike starosti kazivača pitanja i tijekom razgovora bili su prilagođeni njima. Zbog provjere odgovora i usporedbe s nekim je kazivačima obavljen i drugi razgovor. Osim razgovora kao primarnoga izvora korišteni su i crkveni ljetopisi župa Ksaver, Markuševac, Remete i Šestine, periodika te relevantna literatura.

Naznake promjena

Svršetkom Prvoga svjetskog rata, dotad većinom okrenuti poljoprivredi i stočarstvu kao izvoru prihoda, seljaci sela Zagrebačkoga prigorja postupno počinju mijenjati obiteljske strategije privređivanja.¹⁵ Glavna karakteristika cjelokupnoga područja bila je svojevrсна specijalizacija zanata i poslova u određenim selima. Stanovnici Šestina prali su rublje bogatim stanovnicima Zagreba i raznim gradskim ustanovama, Gračanci su bili specijalisti za mesarski zanat i kobasičarstvo, žitelji Remeta cvjećari i ukrašivači grobova na Mirogoju, stanovnici Markuševca tesari i zidari, a Vidovčani proizvođači drvenih igraćaka i košara.¹⁶ Stanovnici Blizneca većinom su se bavili mlinarenjem, stanovnici Donjega i Gornjega Bukovca pretežito vinogradarstvom, a žitelji Dolja i Zvečaja nisu imali posebnih radinosti, nego su se bavili raznim djelatnostima.¹⁷ Određena zanimanja poput tkanja bila su zajednička svim selima. Tako su primjerice već poneki očevi kazivača dodatno zarađivali, ovisno o selu iz kojega su dolazili. I. I. iz Vidovca prisjeća se poslova svojega oca: „Igračke drvene, stolčেকে i tak. S tim je išel na plac.”¹⁸ Otac B. R. iz Gračana bio je najimućniji u cijelom Zagrebačkom prigorju, posjedovao je nekoliko kuća, kamenolom, automobil te imao niz najamnih radnika u službi.¹⁹ Zbog

¹⁴ O metodi usmene povijesti vidi sljedeće radove: CUPEK HAMILL, „Arhivistika i usmena povijest”, 219-226; GRELE, „Što je dobar intervju”, 17-21; PORTELLI, „Što čini usmenu povijest drugačijom”, 147-158; RITCHIE, *Doing oral history*; THOMPSON, *The Voice of the past*; THOMSON, „Četiri paradigmatске promjene u usmenoj povijesti”, 175-192.

¹⁵ NOVOSEL, „Utjecaji Prvoga svjetskog rata na svakodnevicu stanovnika Gračana”, 104.

¹⁶ ŠELENĐIĆ, „Naselja u podnožju Zagrebačke gore i njihovi stanovnici”, bez paginacije.

¹⁷ NOVOSEL, *Jesen Prigorja*, 299-355.

¹⁸ Intervju s Ivanom Ivatkom.

¹⁹ Kazivačica Barica Radić potjecala je iz imućne obitelji Puntijar. Puntijari su stari gračanski rod čije prezime seže u XVI. stoljeće, a prvi se put spominju 1581. godine. Već 1838. Puntijari u Gračanima otvaraju prvu gostionicu, koju nekoliko generacija vodi sve do 1999. godine. Nakon toga u Gračanima otvaraju i prvu trgovačku radnju. Njihova gostionica postaje središnje mjesto svih kulturnih i društvenih događanja ne samo u Gračanima nego i šire. Godine 1878. zahvaljujući sve većem imtku kupuju prvu kuću u današnjoj Tkalčićevoj ulici. Nakon toga otvaraju gostionice u Preradovićevoj ulici i na Zavrtnici te mesnicu u Bakačevoj ulici. Vrhunac moći obitelj dostiže s Gjurom Puntijarom, ocem kazivačice Barice Radić, koji je

toga ni ona kao djevojčica nije morala obavljati poslove svojstvene drugoj djeci: „Kao djeca nismo niš radili, imali smo radnike z Bistre.”²⁰

Postojala je i jasna podjela muških i ženskih poslova.²¹ Ženske su se osobe prvenstveno bavile vrtlarstvom i voćarstvom, a viškove proizvoda stavljale na tržište različitih gradskih tržnica. Mjesto prodaje ovisilo je o blizini određene tržnice. Gračanke i Markuševčanke svoje su proizvode uglavnom prodavale na zagrebačkom Trgu bana Jelačića, a poslije na novoizgrađenoj tržnici Dolac, žene iz Šestina i Mikulića najčešće na Iličkom trgu, a remetske i poneke markuševčke *kumice* preferirale su tržnicu na Kvaternikovu trgu. Prodaja mlijeka, *kontarenje*, služila je kao dodatni izvor prihoda gotovo svim obiteljima Zagrebačkoga prigorja.²² Iznimka su bile one najsiromašnije, koje nisu posjedovale krave, odnosno najbogatije, koje su imale mnoštvo drugih izvora prihoda, pa im je kontarenje bilo nepotrebno. Tako se K. Š. iz Blizneca, odrasla u siromašnoj obitelji, bez oca, prisjeća da su mlijeko kupovali u selu zbog nemogućnosti prehranjivanja krave: „Mlijeko smo kupovali, uvijek je netko u selu imal. Ovi bolji gazde su imali krave. Bešići su bili najbolji gazde. Imali smo kokice i piliće, drugo ne od živine.”²³ Gotovo sva navedena zanimanja i zanati bili su vezani uz grad Zagreb i njegovo tržište, koje je koristilo robu i usluge stanovništva sela zagrebačke okolice. Konstantni doticaji s gradskom sredinom već krajem dvadesetih godina prošloga stoljeća stvaraju novi sloj društva, poznat pod nazivom seljaci-radnici.²⁴ Velika agrarna prenapučenost, maleni posjedi te želja za lakšom i stalnom zaradom bili su glavni razlozi zbog kojih je između dva svjetska rata dio seljaka svoju egzistenciju pokušao riješiti zapošljavanjem u Zagrebu.²⁵ Tadašnji remetski župnik Leopold Rusan zapazio je te tendencije svojih župljana, pa je u lipnju 1939. zapisao: „Opažam već više godina, a posebno u posljednje vrijeme, da sve traži namještenje u gradu ne pitajući da li kroz to štete ili dobivaju, glavno im je da se ne muče. Tako presta-

između dva svjetska rata bio najmućnija i najutjecajnija osoba u selima Zagrebačkoga prigorja. Početkom dvadesetih godina odvojio se od ostatka obitelji i sagradio novu reprezentativnu kuću gradskoga tipa na Gračanskoj cesti. Nakon toga izgradio je još jednu kuću na Ksaverskoj cesti. Bio je uspješan gospodarstvenik koji je zapošljavao veliki broj radnika u svojim kamenolomima, a bavio se i nizom drugih aktivnosti. Kao aktivni član Hrvatske seljačke stranke, prijateljivao je s Vladkom Mačekom, kojem je darovao konja Derviša. Zbog velikih financijskih mogućnosti bio je mecena remetske župne crkve te financijski pomagao pjevačkim društvima na području Zagrebačkoga prigorja. Godine 1935. kupio je prvi automobil u Gračanima, a posjedovao je i radijski uređaj te niz poljoprivrednih strojeva. Unatoč tome što je oblačio gradsko odijelo te živio životom gradskoga poduzetnika, njegova supruga i kćeri nosile su narodnu nošnju. Posjedovali su i stoku i velike obradive površine, o kojima su se brinuli mnogobrojni najamni radnici iz Bistre i susjednoga Markuševca. Više o rodu Puntijar vidi u: NOVOSEL, *Gračanska kronika*, 387-389.

²⁰ Intervju s Baricom Radić.

²¹ LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. – 1941.*, 458.

²² Naziv *kontarenje* dolazi od riječi *konta/kanta*, a *kontom* su seljaci Zagrebačkoga prigorja nazivali svoje stalne mušterije u gradu.

²³ Intervju s Katarinom Šulj.

²⁴ DIMITRIJEVIĆ-KOLAR, *Radni slojevi Zagreba od 1918. – 1931.*, 70.

²⁵ NOVOSEL, *Jesen Prigorja*, 357.

je ova župa biti seoska župa, te mi po svemu postajemo periferija Zagreba.”²⁶ Početkom tridesetih godina u selima Zagrebačkoga prigorja stasale su generacije koje su svoje pučkoškolsko obrazovanje dopunile raznim višim školama u Zagrebu te na taj način postale spremne i za bolje plaćene poslove u gradskoj sredini. Primjerice, J. K. iz Markuševca završio je Građansku školu na Kaptolu, a za upis u nju zaslužnim je smatrao svojega oca, koji je šire poglede na društvenu zbilju stekao u Rusiji. U svojem kazivanju za oca je imao samo riječi hvale: „Moj otac je bil inteligentni čovek. Bil je zarobljen u Rusiji 1918. i tam je bil kod jednog veleposjednika i bil je vrlo, vrlo inteligentan čovek.”²⁷ Sličan je primjer R. B.-a iz Gračana, koji je pohađao istu školu. Kao u slučaju J. K.-a, i njegov je otac slovio za boljega seoskoga gazdu. Već 1922. dobio je dozvolu za pokretanje stolarskoga obrta te se potpuno posvetio zanatu kao glavnom izvoru prihoda, ali zadržavajući voćarstvo i povrtlarstvo kao dodatni izvor prihoda.²⁸ R. B. je nastavio školovanje u gradu na poticaj svojih roditelja: „Odma su mene upisali roditelji u Građansku školu na Kaptolu.”²⁹ Šezdesetih godina njegovo se obrazovanje pokazalo kao ključno za preuzimanje obrtničke radnje od oca i nasljeđivanje stolarskoga zanata. Iako su u međuraću posao u gradu uglavnom pronalazili muškarci, neke su ženske osobe mlađih naraštaja već prije Drugoga svjetskog rata krenule istim tragom. Tako je K. Š. iz Remeta već 1938. postala kućna pomoćnica. Njezino zaposlenje u Zagrebu izravno je utjecalo na odbacivanje narodne nošnje kao svakodnevnoga ruha i preodijevanje u odijelo gradskoga tipa: „Ja sam bila negdi 15 godina, jer sam išla u grad kao kućna pomoćnica kod jedne obitelji i tak sam se počela presvlačiti po malo.”³⁰ Taj će proces nakon Drugoga svjetskog rata zahvatiti cjelokupnu žensku populaciju Zagrebačkoga prigorja.³¹ Istovjetni procesi promjena, koji su uključivali obrazovanje i zapošljavanje novih naraštaja u gradu, jačanje obrta i zanata te postupno napuštanje narodne nošnje, zahvatili su sva sela sjeverne okolice Zagreba u predratnom razdoblju te se odrazili na svakodnevni život obitelji.³²

Obrisi grada

Sve do pedesetih godina i administrativnoga uključivanja u Zagreb naselja Zagrebačkoga prigorja smatrana su selima u punom smislu te riječi. Njihovim uključivanjem u Grad ona postaju sastavni dio grada, ali još uvijek ruralnih karakteristika te stvarna sjeverna periferija Zagreba. Pritom svakako treba imati na umu da promjene koje su nastupale nisu jednakom brzinom

²⁶ Arhiv župe Remete, Spomenica župe Remete, knj. II (god. 1939).

²⁷ Intervju s Josipom Kotom.

²⁸ NOVOSEL, *Jesen Prigorja*, 349.

²⁹ Intervju s Rudolfom Banekom.

³⁰ Intervju s Katarinom Šušnić.

³¹ KR PAN, NOVOSEL, „Utjecaj interakcije selo-grad pri preodijevanju iz tradicijskoga u gradsko ruho na primjeru Remeta i Bukovca”, 137.

³² LESKOVEC, „Život u Šestinama između Prvoga i Drugoga svjetskog rata”, 58.

pogađale cjelokupno područje Zagrebačkoga prigorja, nego su ih prva osjetila sela bliža gradu. To se prije svega odnosilo na Gračane te Dolje i Zvečaj, sela koja su gravitirala Gračanima. Za stanovnike Gračana velika promjena nastala je izgradnjom tramvajske pruge Mihaljevac – Dolje, koja je puštena u pogon u rujnu 1950. godine. Dolazak tramvaja imao je prednosti zbog bržega transporta do Zagreba, ali i negativnih konotacija zbog nacionalizacije zemljišta od državnih vlasti prilikom izgradnje pruge. M. T. iz Gračana podijeljenih se osjećaja prisjeća toga razdoblja: „Bilo je lijepo. Pri meni su imeli tam de je gostiona kancelariju. Ali zeli su i meni zemlje gore. Nigdar mi niesu niš platili. Lepše je bile, pokle sme se vozili, ali sme morali za kuorpu platiti.”³³ K. H. iz Gračanima susjednoga Dolja također nije bila zadovoljna oduzimanjem zemljišta bez financijske naknade: „Zeli su meni i sestri tam kad se ide v tunnel, to je bilo moje. Nisu opće dinara platili, niš.”³⁴ S obzirom na izgradnju tramvajske pruge, Gračani, koji su i prije bili poznati kao zagrebačko izletišta s nizom gostionica, postaju još bliži i primamljiviji Zagrepčanima. Gradske su vlasti uvidjele turistički potencijal Gračana, pa je 1958. osnovano *Turističko društvo Gračani* s ciljem izgradnje bazena i sljemenske žičare, koji su od Gračana trebali napraviti prvorazredno izletničko odredište.³⁵ Gradnja žičare započela je 1960., a u promet je puštena 27. srpnja 1963. godine.³⁶ Da bi se poboljšali životni uvjeti sve brojnijega stanovništva, 1959. izgrađen je montažni objekt nove školske zgrade u Gračanima, a 1969. dozidan novi zidani s tri etaže.³⁷ U Gračanima je 1961. izgrađena i ambulanta primarne zaštite, koja je služila stanovnicima Gračana, Dolja, Zvečaja i Blizneca.³⁸ Krajem šezdesetih godina u Gračanima je otvorena i prva državna trgovina s osnovnim živežnim namirnicama, što je doprinijelo novim potrošačkim navikama.³⁹ Sve navedene promjene u gradnji infrastrukture, a samim time i modernizacija života, odrazile su se i na stanovništvo Gračana. Od tradicionalnoga prigorskoga sela prijeratnoga doba Gračani su postali najpoznatije gradsko izletišta s nizom ugostiteljskih objekata, koji su još uvijek održavali folkloristički izgled da bi primamili goste. Ovako su primjerice u gradskoj brošuri namijenjenoj široj javnosti i turistima predstavljeni Gračani: „Naselje kmetova slobodnog kraljevskog grada Gradeca spominje se već u XIII. stoljeću. Prekrasni pejzaži, narodne nošnje, glazba i plesovi, te male krčme i vrtne restauracije mame mnoštvo izletnika. Nedaleko Gračana postavljena je žičara za Sljeme. Na brijegu u stoljetnoj šumi nalazi se veoma posjećen ugostiteljski objekt Vila Rebar.”⁴⁰ Zbog blizine grada Gračani su najbrže napredovali u izgradnji infrastrukture.

³³ Intervju s Magdom Trnčević.

³⁴ Intervju s Katarinom Haraminčić.

³⁵ NOVOSEL, *Gračanska kronika*, 209.

³⁶ *Isto*, 150.

³⁷ KOLAR-DEDOVIĆ, *90 godina pučke škole u Gračanima*, 8.

³⁸ NOVOSEL, *Gračanska kronika*, 150.

³⁹ *Isto*, 210.

⁴⁰ CERANIĆ, *Zagreb*, 91.

Ostala su sela šezdesetih godina prije svega dobivala nove školske zgrade jer su stare mahom bile izgrađene u XIX. ili početkom XX. stoljeća. Uz njih je najčešće uređeno i dječje igralište s betonskom podlogom. U Šestinama je novi školski montažni objekt izgrađen već školske godine 1958./1959., a uz njega je uređen park sa stablima i ukrasnim grmovima.⁴¹ Igralište ispred škole izgrađeno je i otvoreno 1960., a u njegovoj su izgradnji sudjelovali učenici s ukupno 5000 radnih sati, kopajući i prevozeći zemlju s igrališta.⁴² U Markuševcu je nova školska zgrada, također s novim igralištem, službeno otvorena sredinom šezdesetih godina, a kao spomen na taj događaj učenici su uz objekt posadili stabla jablanova. U Gornjem Bukovcu nova je školska zgrada otvorena i počela s radom 1967. godine.⁴³ Stari školski objekt u Vidovcu adaptiran je i dograđen tijekom šezdesetih, a školske godine 1965./1966. na mjestu bivšega školskog vrta izgrađeno je i uređeno igralište za nastavu tjelesnoga odgoja.⁴⁴ Za razliku od svih spomenutih naselja koja su izgradila nove ili dogradila postojeće objekte, u Remetama se dogodio obrnuti proces. Stara školska zgrada izgrađena 1859. postala je posve neprikladna za suvremene izazove obrazovanja, ali i demografski razvitak Remeta. S obzirom na lošu financijsku situaciju i blizinu Zagreba odlučeno je da se 3. lipnja 1960. škola Remete pripoji osnovnoj školi u Petrovoj.⁴⁵ Na taj su način Remete izgubile dugu tradiciju školstva, a remetska su djeca brže od učenika ostalih naselja Zagrebačkoga prigorja bila integrirana u gradsku sredinu, poprimajući time urbane obrasce ponašanja. Usporedno s izgradnjom novih školskih zgrada, kao i u Gračanima, u susjednim je Šestinama 1962. otvorena ambulanta primarne zaštite.⁴⁶ Godinu prije otvorena je i ambulanta u Vidovcu, koja je nešto kasnije premještena u Markuševčku Trnavu, pa su ju podjednako koristili stanovnici Vidovca i Markuševca.⁴⁷ Približavanje i dostupnost medicinske zaštite sjevernoj zagrebačkoj periferiji kod mlađih je generacija stvaralo povjerenje prema liječnicima koje njihovi roditelji nisu imali. Naime, svi su kazivači bili rođeni kod kuće. Kakva je bila situacija s higijenom dojenčadi prije Drugoga svjetskog rata svjedoči S. K. iz Blizneca, naznačujući razliku u odnosu na šezdesete godine: „Promjene su bile, ja kad sam se rodila, nismo imali pelene, neg stare krpe, rubače se povijale i onda su povijale dijete.”⁴⁸ LJ. K. iz Remeta također naznačuje veliku skepsu starijih generacija i promjene koje su uslijedile šezdesetih godina: „Medicina i liječenje je počelo tak, kad sam ja počela delati u gradu, oko 1961. Stari ljudi nisu u to verovali, nikakve lijekove niti tablete, niti čoveka koji bu sad mene gledal pa bu znal kaj mene boli. Najbolje znam ja kaj me boli, tak

⁴¹ Arhiv Osnovne škole Šestine, Spomenica škole Šestine (god. 1958.).

⁴² Arhiv Osnovne škole Šestine, Spomenica škole Šestine (god. 1960.).

⁴³ MOSLAVAC, *Osnovna škola Bukovac. Trideseta obljetnica rada 1967. – 1997.*, 3.

⁴⁴ BUHIN HUZANIĆ et al., *80 godina škole u Vidovcu*, 16-17.

⁴⁵ IVANOVIĆ, *150 godina Osnovne škole Remete 1859. – 2009.*, 34.

⁴⁶ RUŠKO, *150 godina Osnovne škole u Šestinama 1863. – 2013.*, 26.

⁴⁷ BUHIN HUZANIĆ et al., *80 godina škole u Vidovcu*, 5.

⁴⁸ Intervju sa Slavom Klak.

su stari ljudi rekli.⁴⁹ Za higijenu i nove životne navike često je bio presudan i doticaj s gradskom sredinom. K. Š. iz Blizneca preselila se 1966. u mužev stan u Novom Zagrebu.⁵⁰ Tamo je preuzela sasvim drugačije higijenske navike u kuhinji, serviranju hrane i blagovanju. Njezina majka, koja ju je često posjećivala, a zimi boravila kod nje, nije se mogla načuditi viđenome: „Jelo se z jedne zdele i to z aluminijskom žlicom. Posle kak smo si sami mogli kupovati, išel si v grad, videl si tanjure, šalice i tak. Mama se je jako čudila kad je meni došla pa znala reći: pa nisi mi rekla, to si kupila, i to si kupila, to se gledalo kaj sam ja kupila. Poslije je i ona jela iz tanjura i iz šalice pila. Imali su plehnate prije tanjure, ne porculanske, bi se potrli bili.”⁵¹

Ipak, ključni element za održavanje higijene bio je trenutak priključenja određene kuće na vodovodnu mrežu. Iako su ulične pumpe za vodu bile postavljene i prije Drugoga svjetskog rata u Gračanima, Remetama, Dolju i Zvečaju, uvođenje vode u same kuće uslijedilo je u kasnijim godinama, uglavnom krajem pedesetih i ranih šezdesetih. Pritom treba napomenuti da su i tu postojale velike razlike, pa čak i u istim ili susjednim selima. Primjerice, obitelj R. B.-a iz Gračana vodu i struju u svoje kućanstvo uvela je vrlo rano: „Moj otec je 1936. napravil priključak u kući. Jednu pipu i jednu lampu. Ali moj tata je bil veliki pobornik, koji su bili malo napredniji, koji su za tim išli.”⁵² S druge strane njegov susjed i vršnjak S. J. iz susjednoga Zvečaja, udaljen samo nekoliko stotina metara, blagodat tekuće vode u kući doživio je tek šezdesetih godina, prije svega zahvaljujući osobnom angažmanu: „Vodovod je u hižu došel kasno. Znam da sam kopal.”⁵³ U selima poput Markuševca ili Vidovca, koja su bila udaljenija od Zagreba, uvođenje vodovodnoga priključka nije bilo moguće prije 1962., kad su stanovnici sami iskopali kanale za vodovodne cijevi.⁵⁴

Električna energija u sva je sela došla najkasnije u vrijeme Drugoga svjetskog rata, pa su ju kazivači već kao djeca ili mladi ljudi doživjeli sasvim prirodnom, iako su se svi prisjećali ranijega razdoblja, kad je sa zalaskom Sunca u kući zamirala svaka aktivnost, o čemu svjedoči kazivanje LJ. K. iz Remeta: „Struja je došla kad sem imala jedno četrnaest godina. Struja je došla prije, onda voda. Lijepo bome, lijepo. Onda si mogel videti nekaj i pročitati.”⁵⁵ Osim Gračana te susjednoga Dolja i Zvečaja, koji su još od 1950. s gradom bili povezani tramvajskom prugom, druga su naselja bila praktički izolirana od centra grada. Unatoč tome što su već pedesetih godina bila sastavni dio grada, gradske autobusne linije vrlo su kasno spojile nekadašnja sela sa Zagrebom. Primjerice, ulice su u Markuševcu asfaltirane tek sedamdesetih godina, pa

⁴⁹ Intervju s Ljubicom Keber.

⁵⁰ Iako se formalno preselila u Novi Zagreb, kazivačica je slobodno vrijeme i ljetno razdoblje provodila u Bliznecu. Potkraj života vratila se u Zagrebačko prigorje.

⁵¹ Intervju s Katarinom Šulj.

⁵² Intervju s Rudolfom Banekom.

⁵³ Intervju sa Stjepanom Jelačićem.

⁵⁴ ŠUVAK, *HKUD Prigorec Markuševac 1923. – 2013.*, 19.

⁵⁵ Intervju s Ljubicom Keber.

su tada uvedene i prve autobusne linije za Dubravu.⁵⁶ Prema sjećanju B. LJ. iz Mikulića, ulice njezina sela asfaltirane su sredinom šezdesetih: „Asfalt, te je bile 1964.”⁵⁷ Negdje je povezanost s ostatkom grada bila toliko loša da je još 1966. Gornji Bukovec bio potpuno odsječen, bez asfaltiranih prometnica, a njegovi su stanovnici u grad dolazili blatnjavih cipela.⁵⁸ Tadašnji učitelji škole u Bukovcu prisjećali su se Gornjega Bukovca krajem šezdesetih kao ruralnoga područja s vrlo lošom prometnom infrastrukturom bez ulične rasvjete: „Ništa nije bilo strašnije nego se vraćati iz škole uskim neasfaltiranim cestama, obraslim na dosta mjesta visokim grmljem, uz polja raži i pšenice čije se klasje stalno ljuljalo, pa u mraku bez struje rijetko se pomislilo na psa ili mačku, a za svega četiri male raštrkane kućice u najbližoj okolici škole struju je bilo preskupo dovesti.”⁵⁹ Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih uspostaviti će se redovne autobusne linije prema svim naseljima osim Vidovca, koji će poveznicu ostvariti tek sredinom osamdesetih godina.⁶⁰ A. K. iz Šestina svjedoči kako su tramvajska linija do Mihaljevca te autobus do Šestina olakšali život njezinoj obitelji: „Koristili smo tramvaj, a poslije je došiel i autobus sim gore. Najprije je išel tramvaj do Zvijezde, a onda na Mihaljevac. Lakše je bile.”⁶¹ Stanovnici Markuševca i Vidovca do jeseni 1964. kao glavni javni prijevoz koristili su uskotračnu željeznicu koja je vozila od Markuševčke Trnave do Dubrave.⁶²

Osim infrastrukturnih promjena, šezdesetih godina do izražaja dolazi slabljenje tradicije i utjecaja Crkve, čemu je prema mišljenju crkvenih osoba prije svega doprinosila blizina grada i urbanizacija prostora. Seoski župnici u Šestinama, Remetama i Ksaveru, kojem je pripadalo selo Gračani, bilježe tadašnje promjene u Zagrebačkom prigorju na duhovnom i tradicijskom planu. Dotad neprikosnoveni autoriteti u svojim selima morali su konstatirati da se svijet oko njih mijenjao iz dana u dan. Šestinski župnik dr. Ivan Dukić zapisao je 1961. svoje zapažanje u župnu spomenicu: „Čitava župa naglo se urbanizira i civilizira. Nestaju sve više i posve stari običaji, narodna nošnja i način privređivanja i života.”⁶³ Grad i njegova blizina činili su svoje, o čemu je važnu bilješku 1961. ostavio remetski župnik Leopold Rusan: „Moram sa žalošću zabilježiti, župljana dolazi sve manje u crkvu, jer su nedjeljama na tržnici, a sav mlađi svijet je na poslu u gradu, pa im se u nedjelju ne da.”⁶⁴ Sve slabije pohađanje crkve u vrijeme adventa te gubljenje tradicije primijetili su i ksaverski fratri 1967. godine: „Opaža se da se postepeno smanjuje broj vjerni-

⁵⁶ ŠUVAK, *HKUD Prigorec Markuševac 1923. – 2013.*, 19.

⁵⁷ Intervju s Barbarom Ljubenko.

⁵⁸ STRUKIĆ, „Kvartovske priče – od ulične izložbe do muzejskog postava / Akcija stanovnika za obnovu Bukovca”, 162.

⁵⁹ MOSLAVAC, *Osnovna škola Bukovac. Trideseta obljetnica rada 1967. – 1997.*, 5-6.

⁶⁰ BUHIN HUZANIĆ et al., *80 godina škole u Vidovcu*, 10.

⁶¹ Intervju s Agatom Kecerin.

⁶² ŠUVAK, *HKUD Prigorec Markuševac 1923. – 2013.*, 19.

⁶³ Arhiv župe Šestine, *Liber memorabilium ab Anno 1847.*, Parochiae Šestine (god. 1961.).

⁶⁴ Arhiv župe Remete, *Spomenica župe Remete*, knj. II (god. 1961.).

ka na misama zornicama. Pretežni dio je iz gračanskog dijela, a utjecaj grada čini svoje. Sve više ljudi je zaposleno u gradu, a i tradicija se gubi polako na svim područjima.”⁶⁵ Sredinom šezdesetih vanjski, ruralni izgled prigorjskih sela polako je doživljavao kraj, o čemu govore i riječi tadašnjega suvremenika o. Vjenceslava Miheteca. Iako pomalo nostalgично, Mihetec je slikovito opisao kraj Gračana kao seoske sredine: „Gračane sam posljednji puta vidio šezdesetih godina, sada prošloga stoljeća, kad mi je bilo oko petnaest godina. Duboko mi se usjekla u srce slika, koju sam motrio s vrha Banjšćaka. Jutro rane jeseni. Pod gorom zeleno more. U njem otočići ubavih dvorišč. Svako dvorišče s par hižic kojima su se samo vidjela pročelja s dva oblučeka, kao s dva okeka. Iz jednoga dvorišča je tulila krava, iz drugoga je lajal cucek, a kokoti su se čuli sa svih strana, a iznad krovčkov dim. A onda se je nad sve to razlio zvuk cinkuša svetoga Mihalja. I sad sve to vidim i čujem. Neizdrživa ljepota. Takvih Gračana više nema.”⁶⁶ Slika Gračana sredinom šezdesetih u njegovim je očima još uvijek bila romantičarska i seoska, no to je bio stvarni početak kraja ruralnih Gračana koje je Mihetec posljednji put vidio. Obrisu grada jasno su se nazirali i nekadašnja sela mijenjala su svoje lice.

Više se nije moglo, postali smo grad

Iako su u međuratnom razdoblju na području Zagrebačkoga prigorja stočarstvo i poljoprivreda još uvijek bili važan izvor prihoda, sve veće izučavanje zanata i otvaranje obrta otvorili su nove perspektive stjecanja prihoda žiteljima sela sjeverne zagrebačke okolice. Sve veće zapošljavanje u gradu i njegova blizina činili su rad na zemlji nepopularnim i odbojnim onim osobama koje su svoju egzistenciju uspjele vezati za namještenje u gradu ili vlastiti obrt. Broj zemljoradničkih obitelji bivao je sve manji, pa se primjerice 1931. od 772 obitelji u Upravnoj općini Gračani – Remete njih tek 489 primarno bavilo poljoprivredom, što je iznosilo ukupno 63,34% pučanstva.⁶⁷ Nakon Drugoga svjetskog rata, a osobito šezdesetih godina, udio poljoprivrednika bit će u stalnom padu.

I. K. iz Markuševca napustio je obradu zemlje kao primarni izvor prihoda te se 1962. odselio u zagrebačku Dubravu. Do početka šezdesetih njegova je obitelj uzgajala kukuruz, krumpir, pšenicu i raž, ali se postupno orijentirala prema drugim izvorima prihoda. Napuštanje agrara objasnio je na sljedeći način: „To je išlo sukcesivno, to je zamiralo. Zemlja je težak kruh. I dok god možeš zaraditi negde drugde, pustiš zemlju kvragu.”⁶⁸ Njegova susjeda LJ. P. iz siromašne obitelji ovisila je o skromnim prihodima maloga gospodarstva koje se održavalo i nakon Drugoga svjetskog rata: „Imeli sme jednu kravu.

⁶⁵ Arhiv župe Ksaver, Spomenica župe Ksaver, knj. II (god. 1967).

⁶⁶ MIHETEC, „Uz stoljetnicu Podgorca”, 35.

⁶⁷ NOVOSEL, *Jesen Prigorja*, 273.

⁶⁸ Intervju s Ivanom Klenkarom.

Mama je dielala sir pa sme nesili na plac. Na Kvatrić. Kuruzu sme doma sejali i male trsje. Male sme imeli.⁶⁹ Napuštanje obrade zemljišta i uzgoja krupne stoke nakon Drugoga svjetskog rata vezano je uz nekoliko čimbenika. Jedan od važnijih ogledao se u širenju Zagreba na južnu obalu Save, ali i građenju stambenih naselja na području Žitnjaka, Volovčice i Borongaja. Naime, nakon Prvoga svjetskog rata državne su vlasti provele agrarnu reformu. U Hrvatskoj i Slavoniji država je podijelila 169 531 jutro zemlje na 98 535 seljačkih obitelji.⁷⁰ Maksimalno se dobivalo 4 do 5 jutara zemlje po obitelji.⁷¹ Tako su primjerice stanovnici Gračana dobili 34 jutra u Koledovčini, Biškupljaku, Borongaju i Volovščici. Žitelji Remeta dobili su 26 jutara, pretežito u Vukomercu i Borongaju. Seljacima Gornjega i Donjega Bukovca zajednički je dodijeljeno 26 jutara obradivih površina u Koledovčini. Stanovnici Dolja dobili su 10 jutara posjeda u Biškupljaku i Kalinju. Na istovjetnim lokacijama 4 jutra zemlje dobili su stanovnici Blizneca, a žitelji Zvečaja 5 jutara u Biškupljaku i Remetskome jarku.⁷² Stanovnici Markuševca, Šestina i Mikulića također su dobili u posjed niz oranica i livada uz obje obale Save. Ti su posjedi bili ključni za uzgoj krava i konja u selima Zagrebačkoga prigorja jer je stočarstvo ovisilo o količini ispaše, a zimi o količini sijena, kojega je često manjkalo.⁷³ Kako je agrarna reforma nakon Prvoga svjetskog rata stanovnicima prigorskih sela donijela u posjed nove poljoprivredne površine južno od Zagreba, tako je širenje grada i premošćivanje Save krajem pedesetih godina te površine dovelo u područje masovne stambene izgradnje. Izgradnjom Novoga Zagreba, koji se do 1975. nazivao Južnim Zagrebom, to je postalo novo imigracijsko područje, koje je dotad bilo korišteno kao poljoprivredna površina.⁷⁴ Gubitak važnih površina, za koje se uglavnom dobila simbolična novčana naknada, značio je veliki udarac uzgoju konja i krava na sjevernoj periferiji Zagreba. Gotovo svi kaziivači posjedovali su zemlju na savskim obalama ili u njihovoj blizini. B. F. iz Gračana prisjeća se da je njezina obitelj 1965. prestala s uzgojem krava upravo zbog nedostatka hrane za njih: „Nije više sijena bilo dosta. Onda skupo plaćaš hranu, nisam više mlijeko na kontu nosila, neg samo za doma i onda tak smo prestali.”⁷⁵ Obitelj I. K.-a iz Markuševca dobila je agrarnom reformom dio zemljišta koji je nakon Drugoga svjetskog rata nova vlast oduzela te za naknadu dala obradivu površinu na drugoj lokaciji: „Dobili smo 1920. agrar od države u Vukomercu. Onda smo dobili kad se grad počel širiti u zamjenu za Miroševečinu.”⁷⁶ S obzirom na to da je površina zamijenjenoga zemljišta u Miroševečini bila manja, a orijentacija obitelji na druge poslove sve veća, uz poljoprivredu se napuštalo i stočarstvo: „Imali smo po dvije krave i dva konja

⁶⁹ Intervju s Ljubicom Pisuljak.

⁷⁰ DUBIĆ, „Poljoprivreda Jugoslavije između dva rata”, 141.

⁷¹ ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj*, knj. II, 484.

⁷² NOVOSEL, *Jesen Prigorja*, 272.

⁷³ LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. – 1941.*, 64-65.

⁷⁴ BARA, „Socijalistička modernizacija grada: iskustvo Hrvatske”, 57.

⁷⁵ Intervju s Barbarom Filetin.

⁷⁶ Intervju s Ivanom Klenkarom.

smo imali. Krave smo imali negde do 1960. godine. Sve više i više su bile vremenske nemogućnosti, a ak ste gledali i ekonomično nije se splatilo, tak da su se ljudi malo po malo toga odriicali.”⁷⁷ Čak i one obitelji koje se nisu intenzivno bavile stočarstvom osjetile su pomanjkanje zemljišta uz Savu i svojevrsnu nepravdu koja im je učinjena širenjem grada na južnu obalu Save: „Imali smo zemlju u Botincu, onda nam je država zela nakon rata. Da buju delali aerodroma, ali nisu neg su vidim dole zgrade. I to su nam jako malo platili. Dole smo kuruzu sejali. Imali smo četiri pluga rali dole.”⁷⁸

Drugi važan razlog napuštanja stočarstva i poljoprivrede na sjevernoj periferiji Zagreba svakako je ležao u sve većem pomanjkanju zemljišnoga fonda zbog obiteljskih podjela, nasljeđivanja i prodaje zemlje doseljenicima. On je već u međuraću bio nagrizen neprestanim podjelama. To se osobito očitovalo od tridesetih godina nadalje, kad se od djevojke u miraz očekivalo ne samo namještaj i odjeću (tzv. *škrinja*) nego i *grunt*, odnosno dio zemljišta.⁷⁹ Neprestanim podjelama zemljišta koje su se nastavile i šezdesetih godina posjedi pojedinih obitelji postajali su presitni za uzdržavanje krupne stoke.⁸⁰ M. B. iz Gračana, koji je odrastao u relativno siromašnoj obitelji, jasno svjedoči o praksi podjele zemljišta i usitnjavanja posjeda zbog udaje njegovih sestara: „Prek Save smo imali jedno jutro zemlje i tu se sijalo. Kukuruz, bažulj, buće, to je bilo to. Kak su se sestre udavale tak smo to prodavali, jer su morale davati otpremninu. Takav je bil običaj.”⁸¹ Istovjetan je slučaj bio i u prilično imućnoj obitelji M. N.-a iz Mikulića: „Grunta smo imali dosta, tri rali v Jankomiru. Grunt se podelil sestrama.”⁸² Unatoč tome, zbog prilično velikih posjeda M. N. je naslijedio dovoljno zemlje koja mu je omogućila nastavak bavljenja poljoprivredom. No njegov je slučaj bio iznimka, a ne pravilo.

Osim unutarnjih podjela zemljišta uslijed nasljeđivanja, šezdesetih godina sve se više prodaje zemljište doseljenicima. Stanovništvo Zagreba u međupopisnom se razdoblju 1961. – 1971. povećalo za 31%.⁸³ Iako je Jugoslavija šezdesetih ušla u svojevrsnu gospodarsku krizu, Zagreb je kao važno industrijsko središte privlačio stanovništvo iz ruralnih predjela zemlje. Snažna deagrarizacija i napuštanje sela usmjerili su ljude prema velikim urbanim središtima.⁸⁴ Sjeverna periferija Zagreba mnogima se od njih činila kao idealno mjesto za izgradnju obiteljske kuće s obzirom na to da je cijena zemljišta

⁷⁷ *Isto.*

⁷⁸ Intervju s Katarinom Šulj.

⁷⁹ LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. – 1941.*, 453.

⁸⁰ Prema mišljenju Slavoljuba Dubića, posjed od 2 ha (otprilike 3,5 jutra) mogao je uzdržavati jednu kravu i eventualno jednoga konja, posjed od 2 do 5 ha (3,5-8,5 jutara) dvije krave i ponekad konja, a onaj od 5 do 10 ha (8,5-17,5 jutara) dvije krave i dva konja. DUBIĆ, *Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva*, 28.

⁸¹ Intervju s Mirkom Banekom.

⁸² Intervju s Matom Noršičem.

⁸³ LAUŠIĆ, „Stanovništvo Zagreba i okolice od 1880. do 1980.”, 20.

⁸⁴ NEJAŠMIĆ, „Osnovne značajke i unutarnje migracije stanovništva Hrvatske 1880. – 1981.”, 157.

bila povoljna a blizina grada omogućavala je relativno ugodan i komforan život. Taj proces odnosio se samo na naselja najbliža središtu grada: Gračane, Remete, Zvečaj, Bliznec, Dolje, Gornji i Donji Bukovec, a Šestine te osobito Mikulići, Markuševac i Vidovec šezdesetih su bili izvan interesa doseljenika i migracijskih kretanja. U strahu od daljnje nacionalizacije zemlje i izostanka financijske satisfakcije, što su iskusili gubitkom posjeda uz Savu ili gradnjom tramvajske pruge, domaće je stanovništvo vrlo povoljno prodavalo preostale posjede. Ogledan je primjer slučaj ličke obitelji Holjevac, koja je već sredinom pedesetih od domicilne obitelji Kranjec kupila zemljište u vrijednosti šivaćega stroja, a Gračane su među ostalim izabrali i zbog blizine grada.⁸⁵ Sredinom šezdesetih dolazi do velikoga priljeva novoga stanovništva, osobito iz Bosne i Hercegovine, u kojem domicilno stanovništvo nalazi kupce za svoje preostale posjede. Val doseljenika šezdesetih je godina osobito zahvatio Remete, Gračane i Gornji Bukovec.⁸⁶

Otac K. Š. iz Remeta među prvima je u selu počeo prodavati zemlju doseljenicima, što susjedi isprva nisu odobravali, ali su za nekoliko godina i sami učinili isto: „Moj tata je prodao par gradilišta. Tu zemlju koju smo orali, sijali i sadili, on je poslije pretvoril u građevinske parcele i prodao je većinom sve. Na to se u selu gledalo dosta loše. Poslije su svi počeli prodavati, jer su ljudi ostarili, neko je imal dece više, neko manje, neko ništa i onda nije imal ko delati, a jako je bilo puno interesenata da kupi neko gradilište. I onda se počelo prodavati doseljavali se.”⁸⁷ M. B. iz Gračana kao glavni razlog prodaje zemljišta vidio je izgradnju tramvajske pruge, koja je Gračane, više od bilo kojega drugog naselja Zagrebačkoga prigorja, učinila prometno dostupnijim i privlačnijim doseljenicima. Iznio je i neke druge razloge, koji će se pokazati kao sljedeći čimbenik deagrarizacije: „Pomalo kak su ljudi stari bili nemoćni, a mladi se zapošljavali u gradu, tak se zemlja pomalo zapuštala i prodavala. Kad je pruga tramvajska proradila onda su strani ljudi počeli doseljavati. Počelo se graditi i dograđivati i tako.”⁸⁸ Smanjivanje poljoprivrednih površina uslijed podjele zemljišnih posjeda, njihove nerentabilnosti i prodaje neizbježno je dovodilo do sve veće potražnje za trajnim zaposlenjem u gradu. To je pak ostavljalo malo vremena za ozbiljnije bavljenje stočarstvom i poljoprivredom, pa je zaposlenje u gradu bilo treći važan čimbenik napuštanja agrara i orijentacije na druge izvore prihoda. Neki od kazivača, poput K. Š. iz Remeta, bili su rezolutni i kratki u razlozima napuštanja obrade agrara šezdesetih godina:

⁸⁵ NOVOSEL, „Obitelj Nikole Holjevca na razmeđu Brinja i Gračana”, 31.

⁸⁶ Prema popisu stanovništva iz 1953., Remete su imale tek 990 žitelja, a 1971. popis je zabilježio 2882 stanovnika. Gračani 1953. bilježe 695 stanovnika, a prema popisu iz 1971. godine 3448 osoba. Gornji Bukovec 1953. imao je 448, a 1971. godine 2295 žitelja. Više o demografskim kretanjima i migracijama u selima nekadašnje remetske župe vidi u: NOVOSEL, „Demografska kretanja i stanovništvo župe Remete od 1812. do 1971.”, 81-111.

⁸⁷ Intervju s Katarinom Šušnić.

⁸⁸ Intervju s Mirkom Banekom.

„Zaposlenje u gradu, to vam je to.”⁸⁹ Drugi su pak ponudili konkretnije i složenije odgovore. S. K. iz Blizneca udala se 1950. u obitelj koja se i dalje aktivno bavila stočarstvom i vrtlarstvom, no zaposlenje njezina supruga u gradu krajem pedesetih onemogućilo je daljnji uzgoj stoke, o kojoj se više nije imao tko brinuti: „Kad sam se udala išli smo u drugu kuću, a svekrva je imala dve krave i junicu. Krave smo prodali 1958. Još je neko tu imal mlijeka, kravu, pa smo uzimali mlijeko. Više nismo stigli, jer je muž išel na posel, ja sam imala veliki vrt, više nismo mogli. A da sam nekom drugom dala da nam sve napravi onda bi morala previše plaćati. Više ne bi imala nikakvu korist.”⁹⁰ I njezina sestra B. H. u Bliznecu je oko 1960. počela sa suprugom graditi novu kuću. Oboje su se zaposlili u gradu i nisu više imali vremena ni potrebe baviti se stočarstvom i poljoprivredom: „Moj muž je radil već prije u Elektri. Ja sam se zaposlila kasnije 1961. u Tvornici računskih strojeva. Kad smo novu kuću napravili više nismo blaga imali. Već sam počela kao gradska biti. Zečeve sam imala.”⁹¹ Sve veća orijentacija na zapošljavanje u gradu natjerala je i one koji su planirali svoju egzistenciju rješavati unutar seoske sredine da promijene mišljenje. Tako je suprug A. K. iz Šestina na nagovor svojega tasta kupio konja i planirao njime zarađivati kao foringaš, prevozeći za naknadu susjedima drva, gnoj ili građevni materijal.⁹² No s obzirom na promijenjene društveno-ekonomske okolnosti, potreba za njegovim uslugama u selu bila je sve manja. Takva je situacija natjerala A. K. na reakciju i nagovaranje muža da posao ipak potraži u gradu: „Kad smo se oženili moj tata više nije imal ni jednoga konja. Onda je moj muž kupil jednoga. Onda moj tata mu rekel da nebu odma dobil posel, da kaj mu ne bi bilo bolje da bu sebi bil gospodar, neg da bude dole. Mogel je ijt, on je za vojsku završil za bolničara u vojnoj bolnici u Vlaškoj. Ali ne, bu ti ovo lepše. Je, ali išlo već ovde sve manje sa konjima, su počeli ovi traktori dolaziti, ljudi sve manje, sve išlo na posel. Je, onda si je i moj muž malo razmislil, onda sam mu i ja rekla: Znaš kaj, ak neku starost doživime, nemamo ni dece, od čega bumo živeli?”⁹³ Njezino je nagovaranje bilo uspješno te joj se suprug zaposlio u Zagrebu, a poljoprivredu i stočarstvo postupno su zapuštali sredinom šezdesetih godina.

Četvrti, ali također vrlo važan razlog zamiranja prije svega stočarstva na gospodarstvima Zagrebačkoga prigorja bile su odredbe i propisi koje su donosile državne i lokalne vlasti. Oni su izravno utjecali na stočarstvo, a neizravno i na poljoprivredu budući da su dvije privredne grane bile neizbježno povezane. Dvije su odredbe ubrzale napuštanje uzgoja krava i konja u određenom broju domaćinstava. Prva je donesena već 1952. i odnosila se na zabranu kon-

⁸⁹ Intervju s Katarinom Šušnić. Iako je na pitanje o razlogu napuštanja obrade zemljišta odgovorila da je razlog bilo zaposlenje stanovnika u gradu, kazivačica je u nastavku razgovora spomenula i druge čimbenike poput prodaje zemljišta doseljenicima.

⁹⁰ Intervju sa Slavom Klak.

⁹¹ Intervju s Barbarom Hadžić.

⁹² Foringaši su u nekim krajevima nazivani i kirijaši. U selima Zagrebačkoga prigorja uvriježen je bio naziv foringaš.

⁹³ Intervju s Anom Kelković.

tarenja i prodaje mlijeka izravno u njihovim domovima.⁹⁴ Kao što je rečeno, kontarenje je kao dodatni izvor prihoda postojalo u većini obitelji Zagrebačkoga prigorja. Krajem tridesetih godina Savez mljekarskih zadruga pokušao je zabraniti takav način prodaje mlijeka, što je u listopadu 1938. dovelo do prosvjeda seljaka zagrebačke okolice.⁹⁵ Nakon toga vlasti Savske banovine regulirale su prodaju mlijeka te dopustile daljnje kontarenje uz određena pravila.⁹⁶ Ratno stanje i promjene društveno-političkih prilika odgodili su zabranu kontarenja. Početkom pedesetih tržište se reorganizira i zabranjuje se izravna prodaja mlijeka.⁹⁷ Završni udarac kontarenju zadan je 1962. zabranom prodaje sirovoga mlijeka.⁹⁸ Spomenute restrikcije izazvale su promjene unutar obiteljskih gospodarstava zagrebačke periferije, koja su ionako bila nagrizena nizom problema. Primjerice, zabrana kontarenja bila je glavni razlog zašto je obitelj A. K. iz Šestina prestala držati krave sredinom šezdesetih. Mlijeko su mogli predati u zadrugu koja ga je prikupljala i predavala gradskoj mljekari: „S kontarenjem smo stali jer je došla zabrana, da kao moramo dati v zadrugu. Onda je tu bile sakupljanje mlijeka kod ovih Kecerina, gore. Onda su ljudi sve manje... jako se slabo plaćalo, pa se nije ljudima splatilo, a grad nismo smeli. Zadnju kravu smo prodali šezdesetih.”⁹⁹ Tako je obitelj A. K. zbog dva važna razloga – zaposlenja supruga u gradu i zabrane kontarenja – napustila poljoprivredu i stočarstvo kao primarni izvor prihoda. Drugi važan propis koji je pogodilo seljake zagrebačke okolice bila je zabrana prometovanja zaprežnih kola gradom, koja je stupila na snagu 1960. godine.¹⁰⁰ Foringa, odnosno prijevoz zaprežnim kolima za naknadu, u selima Zagrebačkoga prigorja bila je razvijena i prije Drugoga svjetskog rata, a nastavila se nakon njega. Foringaši su prevozili sve vrste tereta svojim suseljanim, a u prigorskim su selima bili orijentirani na prijevoz materijala iz kamenoloma i trupaca s Medvednice.¹⁰¹ Foringa je tražila i velika ulaganja u konje, njihovu prehranu i kola, ali je bila plaćena novcem, kojega je na selu uvijek nedostajalo.¹⁰² Znatan broj kazivača ili muškaraca unutar njihovih obitelji posjedovao je konje te još pedesetih aktivno radio s njima, ostvarujući time financijsku dobit. Otac i brat B. P. iz Markuševca imali su samo jednoga konja, s kojim su radili do šezdesetih u svojoj bližoj okolini: „Moj tata si je uzeo 1945. jenog konjeka. To je bil jen bosanski konjić. Z njim je išel u šumu i delal. I bil je jako dober. Onda više nije mogel tata i onda su ga prodali kad sam ja već bila udata početkom šez-

⁹⁴ Na prijedlog Saveta za narodno zdravlje i socijalnu politiku Vlade FNR Jugoslavije (*Službeni list*, 58/52), 28. studenog 1952. Vlada FNR Jugoslavije donijela je rješenje o osnivanju Instituta za mlekarstvo sa zadatkom da radi na unapređenju mljekarstva. RUKAVINA, „Formiran je Institut za mlekarstvo FNR Jugoslavije”, 1.

⁹⁵ MARKEŠ, „Mljekarstvo u NR Hrvatskoj”, 284.

⁹⁶ *Isto*.

⁹⁷ LUKAČ-HAVRANEK, „Povijest mljekarstva u Hrvatskoj”, 237.

⁹⁸ *Isto*.

⁹⁹ Intervju s Anom Kelković.

¹⁰⁰ FRLAN, „Transport u okolici Zagreba”, 153.

¹⁰¹ NOVOSEL, *Jesen Prigorja*, 362.

¹⁰² LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. – 1941.*, 280.

desetih.”¹⁰³ Za razliku od obitelji B. P., koja je posjedovala tek jednoga konjića te obavljala poslove više za sebe, a manje za druge, neke su imućnije obitelji foringom ostvarivale ključnu dobit za kućanstvo. I. N. iz Markuševca gotovo se isključivo bavio foringom i prijevozom robe, ali ne samo na području Markuševca, nego je glavne poslove pronalazio u Zagrebu: „Onda sem tu imel po dve krave, telicu, po dva kojne i ojdil sem Zagreb na posel z kojnama. Da se dielala ljekarna ova na Trgu Republike, pa se tam skapala zemlja, pak sme vozzili zemlju. Od Trga Republike sem vozzil zemlju za Žitnjak de se dielala pruga za Žitnjak. Za Prvomajsku sme dole vozzili i za te tvornice. A druge sme vozzili za te majstore ki su bili v gradu. Trajbar, pak Tršan, pa je bil Napredak, Solidarnost i Glinka. Sem sam im vozzil zemlju z konji, kaj su dielali peći, kamine.”¹⁰⁴ Zabrana prometovanja zaprežnim kolima gradom prisilila je I. N.-a na prodaju konja i osuvremenjivanje poslovanja: „S kojnama sam tak delal dok se smelo z kojnama v grad, onda sem kojne prodal, onda sem kupil kamion, onda sem kupil kombi.”¹⁰⁵ Istovjetni su razlozi natjerali i brata B. F. iz Gračana da prestane držati konje: „Moj je brat imal konje dok se z njima smelo v grad.”¹⁰⁶ Iako su sela Zagrebačkoga prigorja već početkom pedesetih postala sastavni dio Zagreba, vlasti su tolerirale kretanje zaprežnim kolima unutar naselja i nakon uvođenja zabrane 1960. godine. No takav suženi prostor nije nudio prostor za veću zaradu jer su ljudi napuštali poljoprivredu te im prijevoz sijena ili gnoja više nije bio potreban. Zatvoren je i niz kamenoloma, prije svega oni u vlasništvu Gjure Puntijara, u kojima su posao nalazili foringaši iz Markuševca i Šestina.¹⁰⁷

Osim službenih zabrana koje su donosili organi vlasti, određeni su kazivači dobivali pojedinačne zabrane za uzgoj krupne stoke, što ih je natjeralo na prestanak bavljenja stočarstvom, a često i poljoprivredom.¹⁰⁸ Tako je obitelj J. K.-a, koja je stanovala u centru Markuševca, dobila zabranu te radikalno napustila seoski način života i privređivanja: „Dobili sme zabranu da nesmemo više hraniti. Brat je naslijedil konje, prodal je konje i sve poljoprivredne strojeve.”¹⁰⁹ Sličnu zabranu dobila je i obitelj LJ. K. iz Remeta: „Pajceke smo imali malo dulje. Onda su zabranili, nismo smeli živad. Dobili smo od općine da smo preblizu grada.”¹¹⁰ No čini se da je takva vrsta zabrana pogađala samo one koji su živjeli vrlo blizu urbaniziranoga područja, poput nekih dijelova Remeta, odnosno one koji bi dobili određenu prijavu od susjeda. O tome svjedoče podaci da je veliki dio kazivača uzgajao svinje sve do sredine devedesetih godina, a kazivač M. N. iz Mikulića još je 2011., u vrijeme kazivanja, držao

¹⁰³ Intervju s Baricom Pižir.

¹⁰⁴ Intervju s Ivanom Novoselom.

¹⁰⁵ *Isto*.

¹⁰⁶ Intervju s Barbarom Filetin.

¹⁰⁷ NOVOSEL, *Jesen Prigorja*, 350-351.

¹⁰⁸ Kazivači nisu znali detaljnije objasniti o kakvim se točno zabranama radilo niti su ih imali u fizičkom posjedu.

¹⁰⁹ Intervju s Josipom Kotom.

¹¹⁰ Intervju s Ljubicom Keber.

kravu za vlastite potrebe. Da su zabrane uzgoja stoke bile individualne unutar samoga sela govori daljnje kazivanje LJ. K. iz Remeta, čiji suseljani nisu poput nje dobili zabranu šezdesetih godina, nego su držali određen broj grla sve do početka Domovinskoga rata: „Oni Tropine, oni su imali još kola i konje tam prema Jazbini sve do ove države.”¹¹¹ Unatoč svim zabranama i restrikcijama, pojedini su kazivači koristili priliku zbog prestanka uzgoja, prije svega krava, u domaćinstvima njihovih susjeda. Stoga su držali krave i potajno prodavali mlijeko najbližem krugu ljudi unutar naselja. Tako je primjerice S. J. iz Gračana više od desetljeća dodatno zarađivao iako je već bio zaposlen u Zagrebu: „Kontarili sme tak do šezdesetih. Pokle smo mi prodali zadnju kravu. Ali sam ja sa svojom ženom kupil od Matije Sekule kravu i ovim tu domaćima prodaval mlijeko, jer niko drugi nije imal. Onda sam kravu otpelal u klaonicu. To je negde sedamdesetih bilo.”¹¹² No slučaj S. J.-a bio je više iznimka nego pravilo, pa je u nekadašnjim selima Zagrebačkoga prigorja, odnosno tada već sjeverne periferije Zagreba, broj krupne stoke šezdesetih i početkom sedamdesetih postao zanemariv. Većina stanovništva svoju je egzistenciju u to vrijeme pronašla trajnim zaposlenjem u gradu, a pojedinci čiji je prioritet ostao agrar krave, a osobito konje, zamijenili su traktorima. Država je naime sve do 1965. i privredne reforme seljacima zabranjivala posjedovanje traktora.¹¹³ Stvaranjem nove agrarne politike odnosi su ponešto liberalizirani, pa je započela i svojevrsna motorizacija sela.¹¹⁴ Iako naselja sjeverne periferije Zagreba formalno-pravno više nisu bila ruralna nego urbana, gradska područja, dio stanovništva još uvijek je bio poljoprivrednoga karaktera. Zabrana kontarenja i kretanja zaprežnim kolima gradom te novi propisi o mogućnosti kupovanja traktora nagnali su neke kazivače na kupovinu traktora. Tako je M. N. iz Mikulića, čijoj je obitelji poljoprivreda i dalje bila glavni izvor prihoda, prilagodio svoje poslovanje modernizaciji koja je slijedila: „Konja sme mi stalne držali, ali konja sem ja prodal kad sam se oženil. Već sam decu imel. Kad je zet došel k meni, a grunt je bil veliki za delati. Onda smo, da kojna više nebumo, onda smo traktor kupili, sedamdesetih.”¹¹⁵ Oni koji su imali manje zemlje te su ju nastavili obrađivati za vlastite potrebe zadovoljili su se pak kupovinom motokultivatora. To je učinila obitelj B. P. iz Markuševca nakon prodaje konja: „Kupili smo kultivator.”¹¹⁶

Četiri važna čimbenika: urbanizacija i izgradnja Zagreba u smjeru juga te gubitak velikih poljoprivrednih površina, smanjivanje zemljišnoga fonda uslijed nasljeđivanja, podjele i prodaje posjeda, trajno zaposlenje žitelja sjeverne periferije u gradu te na kraju zakonske odredbe, propisi i zabrane, bila su ključna za deagrarizaciju sjeverne periferije Zagreba šezdesetih godina.

¹¹¹ *Isto.*

¹¹² Intervju sa Stjepanom Jelačićem.

¹¹³ BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 437.

¹¹⁴ ŽUPANČIĆ, „Seljaštvo i modernizacija poljoprivrednih gospodarstava”, 48.

¹¹⁵ Intervju s Matom Noršićem.

¹¹⁶ Intervju s Baricom Pižir.

Čuda tehnike – uređaji i nove životne navade

Početak šezdesetih godina Jugoslavija je još uvijek živjela na valu gospodarskoga oporavka, koji je dobrim dijelom bio produkt zapadne pomoći.¹¹⁷ Nezaposlenost je bila niska, a broj zaposlenih porastao je do 1964. godine.¹¹⁸ Činilo se da ništa neće moći zaustaviti „jugoslavensko gospodarsko čudo”. Životni standard je rastao, a promjene su se osjećale osobito u gradskim sredinama, gdje je financijska moć stanovništva postajala sve veća. Žitelji sjeverne periferije Zagreba i sami su osjetili poboljšanje životnih prilika. Usporedivši vrijeme prije Drugoga svjetskog rata s pedesetim godinama, I. I. iz Vidovca slikovito je opisao znatno poboljšanje, koje je možda više govorilo o teškoj ekonomskoj situaciji u međuraću: „Ima tome fajn dugo kak smo počeli bolje živeti. Za preokreta. A za stare Juge nije ničega bilo. Da si čavel štel zabiti v glavu, nije bilo. Sve posušeno bilo.”¹¹⁹ I. N. iz Markuševca također je već pedesetih počeo zapažati pozitivne ekonomske trendove koji su se odražavali na svakodnevni život: „Pedesetih se počelo to popravljati, su ljudi počeli malo delati i u grad ijtj.”¹²⁰ Da povećanje životnoga standarda u odnosu na međuratno razdoblje nije bilo samo subjektivan dojam kazivača govore i statistički podaci. Nacionalni dohodak Jugoslavije od 1947. do 1964. povećan je za 7% godišnje na nacionalnoj razini, što je bilo tri puta brže nego u Kraljevini Jugoslaviji od 1923. do 1939., kad je godišnje povećanje iznosilo 1,9%.¹²¹ U tom je razdoblju otvoren put novom potrošačkom društvu čiji je uzor bio zapadni svijet. Sredinom šezdesetih u zemlji je uveden tržišni socijalizam, čiji je plan poticao slobodu tržišta, jačanje osobne potrošnje i modernizaciju.¹²² Iako je gospodarski razvoj u drugoj polovini šezdesetih već pokazivao znakove krize, pa je između 1964. i 1967. prvi put pao broj zaposlenih, otvaranje granica i mogućnost ekonomske migracije donosili su nove vidove zarade i kupovine dotad nepristupačnih i gotovo nepoznatih proizvoda. Treba napomenuti da su sela Zagrebačkoga prigorja, sjeverne periferije Zagreba, već u međuraću postigla određeni stupanj modernizacije kućanstava, pa su gotovo svi kazivači posjedovali radijske uređaje. No od kraja pedesetih do početka sedamdesetih bilo je vrijeme apsolutne promjene u životu domaćinstava. Svakodnevni je život uslijed opće modernizacije postao sasvim drugačiji. U ovom dijelu rada analizirat ćemo tehničke proizvode koji su krajem pedesetih pa sve do početka sedamdesetih postali dostupni obiteljima na sjevernoj periferiji Zagreba te njihov utjecaj na transformaciju i modernizaciju cjelokupnoga područja. U razgovoru s kazivačima analiziralo se dostupnost i utjecaj triju tehničkih uređaja na njihov svakodnevni život: televizora, perilice rublja i hladnjaka.

¹¹⁷ MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 345.

¹¹⁸ BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 479.

¹¹⁹ Intervju s Ivanom Ivatkom.

¹²⁰ Intervju s Ivanom Novoselom.

¹²¹ RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 330-331.

¹²² DUDA, *U potrazi za blagostanjem*, 46.

Godine 1956. u Zagrebu je započelo emitiranje televizijskoga programa, kao prvoga u Jugoslaviji.¹²³ Televizija postaje važan medij, a televizor statusni simbol. Njemu su težili svi članovi obitelji jer je omogućavao novi vid zabave i provođenja slobodnoga vremena. Novinski članci početkom šezdesetih naglašavaju televizor kao kulturnu potrebu, a ne luksuz, čime sve više potiču njegovu kupovinu.¹²⁴ Televizor je među velikom većinom kazivača bio prvi izbor pri kupovini kućanskih uređaja, ispred perilice rublja i hladnjaka. Od ukupno 23 kazivača, desetero ih je od tri spomenuta uređaja prvo nabavilo televizor, dvoje perilicu rublja, dvoje hladnjak, a devetero ih se nije moglo sjetiti što su od toga prvo nabavili. Od ukupno 23 nabavljena televizora 15 ih je nabavljeno do 1970. godine. Iako su perilica rublja i hladnjak kao uređaji olakšavali život i omogućavali više slobodnoga vremena, televizor je u većini domaćinstava dobio prednost. Gotovo svi kazivači iskazivali su ponos nabavom televizora te se prisjetili poneke anegdote vezane uz njega. R. B. iz Gračana, čija je obitelj zahvaljujući stolarskom obrtu dobro zarađivala, među prvima je u selu kupio televizor: „Ja sam ga nabavil, pa ne znam jesu bila dva, tri televizora v Gračanima, 1959. ili 1960. Tu su susedi dolazili, to sve puno dece. Ali nije to još bilo tak usavršeno. To su bile smetnje i loše slike.”¹²⁵ Dolazak susjeda, osobito djece koja uživaju u čarima novoga medija, opisali su i neki drugi kazivači. K. Š. iz Blizneca, koja je s mužem televizor kupila već 1961., prisjećala se kako su djeca iz cijeloga sela dolazila nedjeljom gledati nogometne utakmice u njihovu kuću: „Tu nije bilo dva, tri televizora. Imal je Francek Šelendić i ne znam ko je još imel. I onda su sva deca došla nama gore, jer vele da im nije Francek dal gledati, da nisu bili pri mejši. Ko nije bil danas na mejši nemre nogomet gledati. Onda su došli gore k mene, znali su da moj muž voli nogomet, pa su po podu sedeli, ni bilo tolko stolaca, pa su gledeli nogomet.”¹²⁶ Televizor je postao novo mjesto okupljanja seoskih obitelji, čudo tehnike koje se moralo vidjeti. LJ. K. iz Remeta, koja je televizor nabavila tek sedamdesetih, televizijski je program nekoliko godina pratila kod svojega nećaka. Njegov televizor izazvao je pravu kulturnu i društvenu revoluciju u selu: „Tu su jako kasno televizori došli, moj nećak, on je naredil prvi televizor tu u Remetama. On je televizor metnul van i onda ga je pol sela došlo gledati. Vele, joj znate kaj je Joža napravil? Nekakvu škatulu de se igra i popeva, ljudi tancaju i vse. To se dugo, dugo hodalo, jedno tri godine, onda je to postalo normalno.”¹²⁷ Nakon što je ipak nabavila televizor i postavila ga u svojoj kući, svjedočila je pomalo komičnom, ali očekivanom događaju: „Mama moja i tu jedna stara teta, one dvije, jedanput sam ja došla s Mirogoja, a one su gledele televizor, jer je bilo mami označeno de slobodno pritisne da vide sliku. Onda se one dve spominjaju i veliju, pa kaj ti misliš sad je došel na svijet, pa kak v tak malu škatulu tuliki ljudi staneju, de su veli, mi vidime da jesu nutra, a kak v tak malu ška-

¹²³ BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 436.

¹²⁴ DUDA, *U potrazi za blagostanjem*, 67.

¹²⁵ Intervju s Rudolfom Banekom.

¹²⁶ Intervju s Katarinom Šulj.

¹²⁷ Intervju s Ljubicom Keber.

tulu?¹²⁸ Taj šaljivi događaj možda i ponajbolje opisuje koliki je bio jaz između staroga ruralnog svijeta Zagrebačkoga prigorja i novoga doba koje je nastupalo, pretvarajući ga u urbanu sjevernu periferiju grada. Televizija je postala i novo sredstvo obavještanja, koje je zamijenilo dotad aktualni radio. Iako nije bila imućna, A. K. iz Šestina prva je, prema kazivanju, imala televizor u Šestinama, a poplava koja je 1964. zahvatila Zagreb njezinu je kuću pretvorila u svojevrsnu informacijsku bazu za cijelo selo: „Prvi smo u selu imali televizor. Kad je bila poplava Zagreba mi sme imeli totu tulike ljudi.”¹²⁹ No osim zabave i korisnih informacija televizija je prema mišljenju nekih kazivača donijela niz negativnih trendova i dokinula dotadašnje načine provođenja slobodnoga vremena. Višesatni razgovori uz prigorske potoke i mlinove, posjećivanje rodbine i kumova, zajednička druženja, sve je to prema kazivačima nestalo gotovo u trenutku dolaskom televizora. Iako je njezin televizor mnogima u Šestinama u prvoj polovini šezdesetih poslužio kao sredstvo informiranja, A. K. je naglasila i njegove negativne pojave: „Ljudi su se manje družili. Prije smo vani sedeli, pa smo razgovarali i sve. A posle kad su došli, su rekli ovi stariji ki su bili: pokle su kištre došle, više se ne poznamo. A prije sme znali v ljetnu doba vani sedeti do pola noći.”¹³⁰ K. Š. iz Remeta također je bila jako kritična prema utjecaju televizora na dotadašnji društveni život i međuljudske odnose: „Ljudi su samo bili pred televizorom, više nije ono, idem ovom kumu, onom kumu, idem sim, idem tam, to se samo pred televizorom bilo. Puno je taj televizor, jako puno prekinul prijateljstva.”¹³¹ B. LJ. iz Mikulića također je kritizirala pojavu televizora: „Kad su došli televizori, onda su se zaprli v hižu. Više nikoga nije bilo vani.”¹³² Unatoč žalovanju pojedinaca za starim društvenim vezama, druženjima i navikama, televizor je šezdesetih postao standardni inventar u velikoj većini obitelji sjeverne gradske periferije, a do kraja sedamdesetih kupile su ga sve obitelji kazivača. Kao što je rečeno, televizor je u obitelji većine kazivača bio prvi izbor pri kupnji tehnike. Slijedila su dva uređaja koja su u podjednakom omjeru bila zastupljena kao prva kupnja: perilica rublja i hladnjak. Za razliku od televizije, koja je trošila vrijeme, nudila zabavu i informacije, hladnjak i osobito perilica rublja štedjeli su vrijeme te činili život lakšim. Prema podacima dobivenim od kazivača, nabava hladnjaka i perilice rublja odvijala se otprilike u istom razdoblju, a nešto je veći broj domaćinstava prvenstvo dao hladnjaku. Tako je do 1970. jedanaest kućanstava nabavilo hladnjak, osam perilicu rublja, a po tri obitelji nabavile su oba uređaja sedamdesetih godina. Čak 12 kazivača nije se moglo sjetiti koje su godine točno nabavili perilicu rublja, a njih devetero isti je problem imalo u prisjećanju na kupovinu hladnjaka. Iako se više od polovine kazivača nije moglo sjetiti točnoga vremena kupovine perilice rublja, njezina se kupnja i utjecaj na svakodnevni život snažno usjekla u memoriju dijela žitelja Zagre-

¹²⁸ *Isto.*

¹²⁹ Intervju s Agatom Kecerin.

¹³⁰ *Isto.*

¹³¹ Intervju s Katarinom Šušnić.

¹³² Intervju s Barbarom Ljubenko.

bačkoga prigorja. Pojava perilice rublja utjecala je na cjelokupnu sjevernu periferiju grada, no stanovnici Šestina i Mikulića osjetili su najveću promjenu. Poznate kao „zagrebačka praonica rublja”, Šestine i šestinske pralje bile su pojam hrvatskoga sela između dva svjetska rata, ali i upućivale na neraskidivu povezanost ekonomskoga odnosa Zagreba i njegove okolice. Mnogobrojni zapisi iz tiska i raznih publikacija u tom razdoblju opisuju šestinske pralje, njihov način života i pranje rublja.¹³³ Obje kazivačice iz Šestina, istih inicijala (A. K.), kao i kazivačica B. LJ. iz susjednih Mikulića, koji su pripadali župi Šestine, dugo su privređivale pranjem rublja. Najmlađa od njih, rođena 1929., A. K. iz Šestina u djevojačko je doba prala rublje samo za svoju obitelj, a udajom je počela s pranjem rublja za razne gradske ustanove. Tom obvezom nije bila zadovoljna, no ona je donosila određene prihode kojih se nije mogla odreći: „Nije meni kaj sam samo naše prala, nego kad sam tu došla onda sam i gradski vieš prala. Prala sam za Jurjevsku, za muzičku đaćku školu. I prala sam dole Runjaninovu, isto Prvomajsku školu.”¹³⁴ Nekoliko kilometara udaljena B. LJ. iz susjednih Mikulića također je glavne poslovne partnere pronalazila u gradskim ustanovama. Potreba za novcem, kojega je uvijek nedostajalo, bila je velika: „Ja sem duge prala, ja sem prala i pokle 1961. kak sem tu doselila. Još sem prala. Jer nam je triebile pune novaca. Duge sem prala Dom učenika Franjo Golub, gore su učili cipele delati. Onda su oni dopelali na dvokolice zmazani veš, a otpelali čisti. Ja sem svaki mesec išla po peneze v školu.”¹³⁵ Najstarija kazivačica, A. K. iz Šestina rođena 1920., prala je za franjevački samostan na Kaptolu, od kojega je osim novčane naknade dobivala i ostatke hrane kojima je njezina obitelj prehranjivala svinje: „Prali smo za sebe, ali mi smo prali, vozili smo napoj za svinje, kad smo imali pune svinja, s Kaptola napoj. Onda sme mi njima prali veš. Platili su nam pranje.”¹³⁶ Iako je pranje

¹³³ *Ilustrovani Radišin kalendar iz 1922.* donosi slikovit opis pranja rublja u Šestinama te samoga značaja odnosa sela i grada: „Jedno od najpoznatijih mjesta kraj Zagreba jesu Šestine pod starodrevnim Medvedgradom. Žitelji toga mjesta imaju vrlo malo zemlje za obrađivanje, te su upućeni da drugim kojim načinom privređuju sebi svakidašnji kruh. Tako se tijekom vremena razvilo u selu pranje rublja za zagrebačko stanovništvo te su Šestinčani postali vrlo važan čimbenik za čistoću i zdravlje Zagreba. Nedjeljom možemo vidjeti na šestinskoj cesti kako kumice i kumeki nose ili voze u Zagreb čisto rublje. Pojedina žena nosi rublje u korpama na glavi, vozi se na malim kolicima, a borme i na velikim kolima volovskim. Gotovo svaka kuća u Zagrebu imade svoju kumu koja joj svake ili svake druge sedmice donosi oprano rublje i istodobno odnosi prljavo. Preko sedmice vrijedne žene onda to rublje peru. Iz svojih kuća nose ga na glavi u korpama na potok, gdje se pere i pračka. Tako se na vodi sastaju cijele skupine žena i djevojaka po istom poslu. Ovo im donekle potpuno nadomješćuje sijelo, jer se tu kod pranja donose i pretresaju sve novosti iz sela i iz grada: govori se o teškim vremenima, o skupoći, padne po koja šala koja nasmije i malo razblaži one uzdahe koji se nehote izvijaju od napornog poslovanja. Tako Šestine iz dana u dan kroz cijelu godinu, i za ljetne žege i po čijoj zimi znadu po čitave sate stajati kraj vode perući rublje te im zbog ovog knajpiranja mogu na zdravlju i čilosti zavidjeti mnoge bljedolike gospođe koje radi narušenoga zdravlja idu tražiti lijek u raznim kupkama.” LONČAREVIĆ, *Župa Šestine*, 159-160.

¹³⁴ Intervju s Anom Kelković.

¹³⁵ Intervju s Barbarom Ljubenko.

¹³⁶ Intervju s Agatom Kecerin.

rublja bilo vrlo naporno, jer se pralo neovisno o vremenskim uvjetima i godišnjem dobu, zanimljivo je da su tri kazivačice koje su se profesionalno bavile tim poslom nabavile perilice kasnije nego većina iz ostalih sela. Premda taj podatak na prvi pogled djeluje iznenađujuće, objašnjenje leži u činjenici da su na taj način jednostavno čuvale svoj posao, mušterije i svojevrсни zanat, koji bi kupovinom perilice rublja postao besmislen. No već krajem tridesetih godina, uoči Drugoga svjetskog rata, u gradu se pojavljuju prvi servisi za pranje rublja, koji su šestinskim praljama postajali sve veća konkurencija u tržišnom natjecanju.¹³⁷ Drugi svjetski rat i njegove posljedice produžili su postojanje pralja na šestinskim potocima, no početak šezdesetih i pojava perilica rublja donose promjene. One nisu, kao što ćemo vidjeti, bile zamijećene samo kod kazivača i na lokalnoj razini, nego su u njih bili upućeni i nacionalni mediji. Primjerice, beogradska *Politika* u ožujku 1960. donosi članak u kojem u kratkim, ali jasnim crtama opisuje razloge izumiranja zagrebačke praonice rublja.¹³⁸ Nestrpljivost novih generacija Zagrepčanki, koje više nemaju vremena čekati svoje oprano rublje sedam dana, nezainteresiranost mladih Šestinčanki za nastavak tradicije te napokon dolazak perilica rublja početkom šezdesetih utjecali su na nestanak višestoljetne tradicije. A. K. iz Šestina svjedoči o dugotrajnom procesu odumiranja pranja rublja na potoku, kojem se njezina svekrva opirala do svoje smrti. Zbog bolesti je A. K. prestala prati rublje za druge već 1959., no perilicu za rublje unatoč svemu nisu nabavili šezdesetih godina: „Ja sam to prala do 1959. godine, onda sam obolela na pluća. Nisam kupila veš mašinu, pomale sam za sebe prala. Moja svekrva je dugo prala, ona je 1979. umrla. Ona je još onda znala tu i tam nekim starima prati.”¹³⁹ B. LJ. iz Mikulića također je nastojala što duže zadržati pranje rublja kao izvor zarade, no 1965. izgubila je bitku s perilicama rublja: „Prala sam dok gospoda nisu pokupovala mašine. Ja sam prala još četiri godine kak sam totu bila i više se nije prale. Za sebe doma su još ženske prale, a neke su išle v grad gospodi pospremati, kaj su imali mašinu i tak.”¹⁴⁰ Također je kao prethodna kazivačica perilicu rublja nabavila vrlo kasno, tek u drugoj polovini sedamdesetih. U drugim selima, izvan župe Šestine, gdje se pralo samo za osobne potrebe, perilice rublja nabavljene su u pravilu nešto ranije, šezdesetih godina. Naravno, riječ je o onim kazivačima

¹³⁷ BIČANIĆ, MACAN, *Kako živi narod*, knj. II, 12.

¹³⁸ V. T., „Selo na domaku grada – Zbogom šestinske pralje!”, *Politika* (Beograd), 6. 3. 1960., 12. U članku se među ostalim navodi: „Najstariji zagrebački servis za pranje rublja održava još stotinjak ruku i dva iznemogla kočijaša koji svakog petka iz gradskih kuća odvoze u Šestine kola natovarena rubljem. Posle osam dana, oprano rublje Šestinčanke vraćaju u grad sve to radeći u uverenju da im još samo tradicija može pomoći u konkurenciji sa servisima opremljenim mašinama. Nije baš lako, misle pralje, da kuća kojoj smo dvadeset, trideset ili više godina prale rublje sad okrene leđa. Ima u tome istine ali ona kao da sve manje postaje presudna, jer današnja Zagrepčanka ne miri se s tim da čeka da prođe osam dana da bi dobila oprano rublje. Vešte, ali umorne ruke ne mogu brže da rade, a mladih nema da ih zamene. Mlade Šestinčanke i ne pomišljaju da nastave posao svojih majki. One radije putuju u grad pa rade kao industrijske radnice. I Šestine ih privlače još samo jer u gradu nemaju stana.”

¹³⁹ Intervju s Anom Kelković.

¹⁴⁰ Intervju s Barbarom Ljubenko.

koji su se prisjetili njezine kupovine. S. K. iz Blizneca nije skrivala radost kupovinom perilice rublja 1965. te blagodatima koje joj je pružila: „Kaj ti misliš, trebaš na ruke prati. I u potoku. I onda kuhaj. Jer smo mi parili nekad, to se u parenici parilo rubje, a poslije se to doma u tim loncima na šparetu. A kad je došla već mašina, onda si samo nutra gurnul i opral.”¹⁴¹ K. Š. iz Remeta također je doživjela perilicu rublja kao veliku promjenu: „To je promenilo život, kako ne, još kak.”¹⁴² Na kupovinu perilice rublja u slučaju M. T. iz Gračana utjecala je susjeda koja se konstantno hvalila novim kućanskim uređajem: „Magda, zakaj se ti mučiš, daj si kupi mašinu, pa peri v njoj. Viš, ja ti čitam novine, a mašina pere. I ja idem mam onda kupiti v *Name*. 500 dinara bila, talijanske vrsti. I onda sem ja kupila tu mašinu. Te je bile tak, šezdesete.”¹⁴³ Kao i televizor, perilica rublja utjecala je na društveni život i veze. Potok je naime bio mjesto okupljanja djevojaka i žena, ondje su se prenosile vijesti i pričavali događaji. U Šestinama se prema radu i aktivnosti na potoku određivala „vrijednost” djevojaka i njihova radna sposobnost.¹⁴⁴ Prestankom masovnoga pranja rublja na potoku sredinom šezdesetih nestalo je svih pozitivnih, ali i negativnih društvenih i socijalnih pojava koje su ga pratile.

Od sva tri analizirana kućanska uređaja hladnjak je ostavio najmanji dojam na kazivače, ali i svakodnevni život. Iako ga je u odnosu na perilicu rublja šezdesetih godina nabavio nešto veći broj kazivača, u njihovoj memoriji nije izazivao usporedive emocije. Možemo pretpostaviti da razlozi leže u tome što je televizor donio zabavu, činio slobodno vrijeme drugačijim i otvarao nove vidike. S druge pak strane perilica rublja štedjela je vrijeme, činila život lakšim. Oba su proizvoda rapidno utjecala na društvene veze i promijenila obrasce ponašanja. Hladnjak je život činio lagodnijim, hranu svježom i dostupnijom, no nije utjecao na društveni život, pa su i emocije i sjećanja na njega zato vjerojatno bila slabija. Sve do pojave hladnjaka obiteljska domaćinstva Zagrebačkoga prigorja na različite su načine pohranjivala hranu da bi ostala svježa. Meso se uglavnom sušilo ili solilo, a mliječni su proizvodi pohranjivani na razna mjesta, od kojih je najčešća bila podrumaska prostorija. Neke su obitelji koristile bunare.¹⁴⁵ U rijetkim slučajevima hrana se mogla pohraniti i u komoru, kao manju gospodarsku zgradu, no takvi su primjeri uglavnom bilježeni tek u Markuševcu i Čučerju.¹⁴⁶ K. Š. iz Blizneca prisjećala se kako je njezina majka hranu spremala u podrum bez ikakvih posebnih procedura: „Do 1966. smo metali u podrum u neku zdelu, pa mama pokrila da ne bi mački.”¹⁴⁷ Obitelj A. K. iz Šestina hranu je također dugo pohranjivala u podrumu, pa nabavu hladnjaka nije ni smatrala pretjerano bitnom: „Onda još ni

¹⁴¹ Intervju sa Slavom Klak.

¹⁴² Intervju s Katarinom Šušnić.

¹⁴³ Intervju s Magdom Trnčević.

¹⁴⁴ ZEČEVIĆ, „Svakodnevno pripovijedanje i usmena književna tradicija u prigradskom selu Šestinski Kraljevec”, 123-124.

¹⁴⁵ NOVOSEL, „Obitelj Nikole Holjevca na razmeđu Brinja i Gračana”, 34.

¹⁴⁶ GJETVAJ, „Naselja i narodno graditeljstvo u okolici Zagreba”, 41.

¹⁴⁷ Intervju s Katarinom Šulj.

bilo frižidera, ali sme mi imeli dobar podrum v zemlje.”¹⁴⁸ Od tri analizirana kućanska uređaja, imućna obitelj gračanskoga obrtnika R. B.-a hladnjak je nabavila posljednji: „To je bilo kasnije, oko 1965. ili 1966. Mi više nismo onda imali ni sira, ni mlijeka ni mesa, pa se sve spremalo u frižider. Mi nismo među prvima imali frižider, imali su drugi ranije.”¹⁴⁹ Obitelj A. M. iz Gornjega Bukovca također je nabavila hladnjak nakon televizora i perilice rublja, nalazeći alternativna rješenja za čuvanje hrane: „A nismo bogme dugo poslije. Sušili smo meso. Frižider smo zadnji kupili.”¹⁵⁰ Za razliku od obitelji koje su živjele u gradskim stanovima te nisu imale podrume, bunare i pomoćne zgrade kao alternativu za pohranu hrane, žitelji sjeverne periferije obilno su koristili tu mogućnost. U skladu s tim, nabavu hladnjaka nisu smatrali krucijalnom odlukom poput one o nabavi televizora ili perilice rublja.

Umjesto zaključka: novi ljudi, novi svijet

U ovom radu nastojali smo prikazati kako su se izravnom i neizravnom urbanizacijom transformirali prostor i ljudi Zagrebačkoga prigorja šezdesetih godina prošloga stoljeća. Administrativnim širenjem Zagreba u podnožje Medvednice i u smjeru juga na drugu obalu Save stvorili su se uvjeti za stvaranje novoga svijeta i načina života na sjevernoj periferiji grada. Usporedno s prostornim širenjem urbanoga područja tekli su procesi deagrarizacije i modernizacije, koji su dojučerašnjega seljaka zagrebačke okolice pretvarali u građanina Zagreba. Oba procesa tekla su vrlo brzo te u nepuna dva desetljeća nakon Drugoga svjetskog rata izmijenila gospodarsku i socijalnu sliku Zagrebačkoga prigorja, odnosno nove zagrebačke periferije. Dojučerašnja sela postaju sastavni dio grada, mijenjajući svoje konture uslijed izgradnje novih prometnica i kuća. Novi kućanski uređaji uzrokuju drastične promjene u životnom ritmu dotad desetljećima i stoljećima uhodanoga agrarnog društva. Ritam života koji je dotad slijedio crkvene i pučke običaje bio je prekinut novim gradskim pravilima ponašanja, nizom zakonskih odredbi i „čudima” tehnike o kojima se do jučer moglo tek maštati. Dotad neprikosnoveni autoriteti, seoski župnici mogli su samo promatrati i bilježiti nestanak staroga svijeta te rađanje novoga na njegovim ruševinama. Koliko su te promjene bile dobre odnosno loše, nije na historiografiji da prosuđuje. Temeljni izvor ova rada su ljudi, kazivači, subjektivni promatrači događaja šezdesetih godina, koji su mogli usporediti međuratno razdoblje svojega djetinjstva i rane mladosti sa zreloom dobi istraživanoga vremena. U skladu s tim, zaključak bismo prepustili njihovoj subjektivnoj procjeni, koja je ipak mnogo objektivnija od zaključka koji može pružiti autor članka. Suvremenici vremena koji su iskusili agrarno i tradicijsko društvo tridesetih godina prošloga stoljeća i ubrzanu

¹⁴⁸ Intervju s Agatom Kecerin.

¹⁴⁹ Intervju s Rudolfom Banekom.

¹⁵⁰ Intervju s Anom Mihetec.

urbanizaciju šezdesetih godina mogu se smatrati mjerodavnima. Zbog toga je usporedba i zaključna riječ prepuštena njima, odnosno onima od njih koji su na kraju kazivanja o tome donijeli zaključak.

A. M. (Gornji Bukovec): „A čujte, malo se je popravilo, ali se nije puno. Koji su bili na položajima, koji je bil zaposlen. Ali ko nije bil zaposlen, koji se samo poljoprivredu bavil, to ti je bilo jako teško.”¹⁵¹

B. F. (Gračani): „Ljudi su skoro svi otišli raditi u grad, posel i onda je to počelo. Svi su se zaposlili i onda se sve manje radilo doma i onda je to poslije rata nestalo.”¹⁵²

S. K. (Bliznec): „Šezdesetih su nastale veće promjene. Poslije 1965. su počeli ljudi ijt i v Njemačku, tam su videli svašta i malo su se naobrazili. Videli su tam čistoću, veš mašine su bile, 1962. su oni već imali moderno, a ko je kod nas imal taj je bil...”¹⁵³

B. LJ. (Mikulići): „Jake su se pogospodili kad su počeli u Zagrebu delati, jake su se pogospodili. A mi sme još po starini delali.”¹⁵⁴

B. P. (Markuševac): „Više nije sused susedu, ako si koga videl... već je sve izolirano. Već onda se počelo na žalost, kak bi rekla zavist. Jer ako si nešta imal ti, onda je bilo: kaj bi bogatašu, nemam to. Ak se kuća gradila: on ima, ja nemam. Onda to već počelo ono nešto, nije više bilo prijateljstvo. A čujte, to je išlo sve gore i gore, danas pak pogotovo.”¹⁵⁵

I. I. (Vidovec): „Sve se promenilo.”¹⁵⁶

I. K. (Markuševac): „Bil je napredak u samom školstvu, započeli su mladi ići i u veće škole, za razliku od prije. Moja generacija, jedina, prva, išla je u školu. A ovaj, napredovalo se u vidu ponašanja, nošnje, pjesme. Veliki preokreti su nastali između ova dva razdoblja.”¹⁵⁷

J. K. (Markuševac): „Velike promjene su nastale. Ja sam mislil da je to nemoguće, a ipak je moguće. Promjene su nastale velike u svemu. Od djetinjstva do kraja života.”¹⁵⁸

K. Š. (Bliznec): „Od kraja je bilo na gore, bilo je teško, a poslije je postalo bolje, kad su ljudi počeli delati, zapošljavati se. Samo oni su dobili posao koji su bili članovi partije. Oni su lakše do posla došli. A ovi kaj nisu bili članovi partije su teže posel dobili.”¹⁵⁹

K. Š. (Remete): „Pa čujte, ja se sjećam toga života da se jako strašno živjelo, a veselo i zadovoljno. A poslije toga rata sve se okrenulo. Nekak, htjeli su odje-

¹⁵¹ *Isto.*

¹⁵² Intervju s Barbarom Filetin.

¹⁵³ Intervju sa Slavom Klak.

¹⁵⁴ Intervju s Barbarom Ljubenko.

¹⁵⁵ Intervju s Baricom Pižir.

¹⁵⁶ Intervju s Ivanom Ivatkom.

¹⁵⁷ Intervju s Ivanom Klenkarom.

¹⁵⁸ Intervju s Josipom Kotom.

¹⁵⁹ Intervju s Katarinom Šulj.

danput ljudi se pretvoriti u neki gospodski život i počeli se boriti za to jako. I velim, puno im je značilo to kaj su se počeli zapošljavati u Zagrebu. Seljačke žene i djeca su se počela školovati. I pretvorilo se to sve u neki bolji život i lakši. I taj prevoz smo dobili i autobus, lakše nam je bilo, puno lakše. Ak se htjelo raditi, onda se bolje živjelo. A i čudili smo se svemu, televizor, pa već mašina, to je bilo jako veliko iznenađenje. Jako nam je to okrenulo život, jako.”¹⁶⁰

M. T. (Gračani): „Morali smo se prilagoditi.”¹⁶¹

M. N. (Mikulići): „Bila je velika promjena kak sam se oženil. Bilo je sve po starini, a ovo već sam se nekak bolje osjećal. Prije se sve na ruke delalo, mučil sam se, a već posle kad je došla ta motorizacija i to, već je lakše bile.”¹⁶²

M. B. (Gračani): „O, pa to je bila ogromna razlika, onda se još živelo autohtono i po starim običajima i smireno, a šezdesetih se počelo modernizirati i automatski se sve po malo mijenjalo. To se nije naglo mijenjalo. Po male. Tako da je promjena došla. Bilo je teško, ali počelo se sve to po malo otvarati. Počeli se zapošljavati ljudi, makar su bile plaće jako niske i slabe, ali ipak se zapošljavalo. Prije smo spadali pod župu Remete, peške smo išli na misu i na sve svečanosti, a poslije smo imali župu sv. Ksaver. I kad smo se dole aklimatizirali i pod njih spadali, već je to počelo drukče. Počela malo modernizacija. Jer u Remetama je još uvijek bilo ono tradicionalno sve. Propovijed je bila gore na propovjedaonici, poslije se sve okrenulo.”¹⁶³

R. B. (Gračani): „Jo, to je bilo zaista napredno. Od onih godina, nije se moglo kad je bil rat. Napredovalo se, rat je počel 1939., ali nije se moglo onda napredovati kak se moglo. Šezdesete sam ja već imal dva auta, fiću i karavana za pogrebni prevoz. To je bilo drugo.”¹⁶⁴

B. R. (Gračani): „Nije bilo razlike, ljudi su išli z Markuševca kraj nas pešice v grad. Uglavnom je tu vse isto ostalo. Jezik i vse, vse se govorele po domači.”¹⁶⁵

S. J. (Zvečaj): „Sve je navrlo u taj grad radi toga, kak se reklo... dole kad si išel si znal da buš dobil peneze, a ovde ti vse zvisile. Ulažeš, daješ, sve skupa, a glediš buš dobil, nebuš dobil. Jel bu zrasle, jel bu promrzle, naviek dojde zlo. Ljudi se splašili radi toga. Onda se počelo masovno delati. Kad je jen, onda je drugoga vliedel za mesto. Dobre je, dobre je, ojdi.”¹⁶⁶

¹⁶⁰ Intervju s Katarinom Šušnić.

¹⁶¹ Intervju s Magdom Trnčević.

¹⁶² Intervju s Matom Noršićem.

¹⁶³ Intervju s Mirkom Banekom.

¹⁶⁴ Intervju s Rudolfom Banekom.

¹⁶⁵ Intervju s Baricom Radić.

¹⁶⁶ Intervju sa Stjepanom Jelačićem.

Arhivski izvori

Arhiv Osnovne škole Šestine, Spomenica škole Šestine.

Arhiv župe Ksaver, Spomenica župe Ksaver.

Arhiv župe Remete, Spomenica župe Remete.

Arhiv župe Šestine, Liber memorabilium ab Anno 1847., Parochiae Šestine.

Tisak

Politika (Beograd), 1960.

Literatura

ANIĆ, Tomislav. „Modernizacija Zagreba u prvoj polovici 20. stoljeća – elektrifikacija naselja s periferije”. U: *Moderno lice grada. O urbanizaciji i izgradnji komunalne infrastrukture na području Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019, 139-160.

BARA, Mario. „Socijalistička modernizacija grada: iskustvo Hrvatske”. U: *Moderno lice grada. O urbanizaciji i izgradnji komunalne infrastrukture na području Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019, 49-72.

BIČANIĆ, Rudolf; MACAN, Željko. *Kako živi narod*, knj. II. Zagreb: Gospodarska sloga, 1939.

BILANDŽIĆ, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.

BUHIN HUZANIĆ, Marija; DESPOT, Igor; FARKAŠ, Marija; HUZANIĆ, Josip, ur. *80 godina škole u Vidovcu*. Zagreb: Osnovna škola Markuševac, Područna škola Vidovec, 2015.

CERANIĆ, Vladimir, ur. *Zagreb*. Zagreb: Izdavački sektor Grafičkog zavoda Hrvatske, 1967.

CUPEK HAMILL, Mirjana. „Arhivistika i usmena povijest”. *Arhivski vjesnik* 45 (2003): 219-226.

DIMITRIJEVIĆ-KOLAR, Mira. *Radni slojevi Zagreba od 1918. – 1931*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1973.

DOBRONIĆ, Lelja. *Stari vijenac sela oko Zagreba*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2003.

DUBIĆ, Slavoljub. „Poljoprivreda Jugoslavije između dva rata”. *Sociologija sela* 61-62 (1978): 140-149.

DUBIĆ, Slavoljub. *Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva*. Križevci: Tisak Knjigotiskare Josip Goldberg, 1933.

DUDA, Igor. *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.

FRLAN, Damodar. „Transport u okolici Zagreba”. U: *Etnografska baština okolice Zagreba*. Zagreb: Zadružna štampa, 1988, 142-162.

GJETVAJ, Nada. „Naselja i narodno graditeljstvo u okolici Zagreba”. U: *Etnografska baština okolice Zagreba*. Zagreb: Zadružna štampa, 1988, 11-64.

GRELE, Ronald J. „Što je dobar intervju”. *Pro tempore: časopis studenata povijesti* 10-11 (2016): 17-21.

IVANOVIĆ, Zlatko, ur. *150 godina Osnovne škole Remete 1859. – 2009*. Zagreb: Osnovna škola Remete, 2009.

KOLAR-DEDOVIĆ, Božena, ur. *90 godina pučke škole u Gračanima*. Zagreb: Osnovna škola Gračani, 1994.

KRPAN, Lucija; NOVOSEL, Martina. „Utjecaj interakcije selo-grad pri preodijevanju iz tradicijskoga u gradsko ruho na primjeru Remeta i Bukovca”. U: *Pod okriljem Majke Božje Remetske. Zbornik radova u povodu 200. obljetnice utemeljenja župe Uznesenja Blažene Djevice Marije u Remetama: 1812. – 2012*. Zagreb: KIZ – Karmelska izdanja, 2016, 112-138.

LAUŠIĆ, Ante. „Stanovništvo Zagreba i okolice od 1880. do 1980.” *Migracijske i etničke teme* 3 (1987), br. 1: 19-29.

LEČEK, Suzana. *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. – 1941*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2003.

LESKOVEC, Vlatka. „Život u Šestinama između Prvoga i Drugoga svjetskog rata”. *Povijest u nastavi* 7 (2009), br. 1: 51-59.

LONČAREVIĆ, Juraj, ur. *Župa Šestine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost; Župni ured sv. Mirka Šestine, 1987.

LUKAČ-HAVRANEK, Jasmina. „Povijest mljekarstva u Hrvatskoj”. *Mljekarstvo: časopis za unaprjeđenje proizvodnje i prerade mlijeka* 44 (1994), br. 4: 231-239.

MAGDALENIĆ, Ivan. „Urbanizacija i socijalna diferencijacija s posebnim osvrtom na prostornu segregaciju unutar gradova”. *Sociologija sela* 31-32 (1971): 62-71.

MALIĆ, Adolf. „Urbanizacija i infrastrukturna opremljenost sela u SR Hrvatskoj”. *Sociologija sela* 79-81 (1983): 139-150.

MARKEŠ, Matej. „Mljekarstvo u NR Hrvatskoj”. *Mljekarstvo: list za unaprjeđenje mljekarstva Jugoslavije* 10 (1960), br. 12: 280-289.

MARKOVIĆ, Mirko. *Zagrebačke starine. Prilozi poznavanju prošlosti grada Zagreba*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2006.

MATKOVIĆ, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada Pavičić, ²2003.

MEŠTROVIĆ, Mirna; OBAD ŠČITAROCI, Mladen. „Zagrebački ljetnikovci – nastajanja i obilježja”. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 47 (2014), br. 22: 2-15.

MIHETEC, Vjenceslav. „Uz stoljetnicu Podgorca”. U: *Hrvatsko pjevačko društvo Podgorac – 100 godina*. Zagreb: HSPD Podgorac, 2007, 35-36.

MOSLAVAC, Zdenka, ur. *Osnovna škola Bukovac. Trideseta obljetnica rada 1967. – 1997*. Zagreb: Osnovna škola Bukovac, 1997.

NEJAŠMIĆ, Ivo. „Osnovne značajke unutarnje migracije stanovništva Hrvatske 1880. – 1981.” *Migracijske i etničke teme* 8 (1992), br. 2: 141-166.

NOVOSEL, Domagoj. „Demografska kretanja i stanovništvo župe Remete od 1812. do 1971”. U: *Pod okriljem Majke Božje Remetske. Zbornik radova u povodu 200. obljetnice utemeljenja župe Uznesenja Blažene Djevice Marije u Remetama: 1812. – 2012*. Zagreb: KIZ – Karmelska izdanja, 2016, 81-111.

NOVOSEL, Domagoj. *Gračanska kronika*. Zagreb: Župa sv. Mihaela Gračani, 2008.

NOVOSEL, Domagoj. *Jesen Prigorja. Stanovništvo Upravne općine Gračani – Remete 1918. – 1941*. Zagreb: Despot Infinitus, 2019.

NOVOSEL, Domagoj. „Obitelj Nikole Holjevca na razmeđu Brinja i Gračana”. *Politički zatvorenik* (2014), br. 256: 29-34.

NOVOSEL, Domagoj. „Utjecaji Prvoga svjetskog rata na svakodnevicu stanovnika Gračana”. *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu* 352-353 (2018): 93-104.

PERIĆ, Ivo. *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2006.

PORTELLI, Alessandro. „Što čini usmenu povijest drugačijom”. U: *Zbornik radova Društva studenata povijesti „Ivan Lučić-Lucius”*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2007, 147-158.

PREMERL, Tomislav. „Zagrebačko prigorje”. *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu* 31 (1998), br. 3-4: 59-66.

RADELIĆ, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga; Hrvatski institut za povijest, 2006.

RITCHIE, Donald A. *Doing oral history*. New York: Twayne Publishers, 1995.

RUKAVINA, Lujko. „Formiran je Institut za mlekarstvo FNR Jugoslavije”. *Mlječkarstvo: mjesečnik Udruženja mljekarskih poduzeća Hrvatske* 3 (1953), br. 1: 1-5.

RUŠKO, Suzana, ur. *150 godina Osnovne škole u Šestinama 1863. – 2013*. Zagreb: Osnovna škola Šestine, 2013.

STRUKIĆ, Kristijan. „Kvartovske priče – od ulične izložbe do muzejskog postava / Akcija stanovnika za obnovu Bukovca”. U: *Maksimir – povijest i kvartovski simboli*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2016., 158-163.

ŠELENDIĆ, Vlado. „Naselja u podnožju Zagrebačke gore i njihovi stanovnici”. *Danica – katolički kalendar*. Zagreb, 1985.

ŠIMONČIĆ-BOBETKO, Zdenka. *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj*, knj. II. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2000.

ŠOBOTA, Vlado, ur. *Zagrebački električni tramvaj*. Zagreb: Zagrebački električni tramvaj, 2001.

ŠUVAK, Dragica. *HKUD Prigorec Markuševec 1923. – 2013*. Markuševec: HKUD Prigorec, 2014.

THOMPSON, Paul. *The Voice of the past*. New York: Oxford University Press, 2000.

THOMPSON, Alistair. „Četiri paradigmatičke promjene u usmenoj povijesti”. U: *Zbornik radova Društva studenata povijesti „Ivan Lučić-Lucius”*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2007, 175-192.

VRTOVEC, Ivanka. „Stanovništvo i socijalno uređenje u selima zagrebačke okolice”. *Etnološka tribina* 10 (1980), br. 3: 39-44.

ZEČEVIĆ, Divna. „Svakodnevno pripovijedanje i usmena književna tradicija u prigradskom selu Šestinski Kraljevec”. *Narodna umjetnost: godišnjak Instituta za narodnu umjetnost u Zagrebu* 13 (1976), br. 1: 123-139.

ŽIMBREK, Ivana Mihaela. „Nerealizirani projekt robne kuće ‘Na-Ma’ u Trnju: Ambicije i izazovi proširenja trgovačke mreže i stvaranja urbanog prostora u Zagrebu ranih 1960-ih godina”. *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 61 (2018), br. 1: 213-227.

ŽULJIĆ, Stanko. „Razvoj Zagreba i urbanizacija Središnje Hrvatske”. *Hrvatski geografski glasnik* 36-37 (1974), br. 1: 43-56.

ŽUPANČIĆ, Milan. „Seljaštvo i modernizacija poljoprivrednih gospodarstava”. *Sociologija sela* 29 (1991), br. 111-114: 45-55.

Popis kazivača

Slava Klak (1928.), Bliznec. Razgovor vođen 13. svibnja 2011. u Gračanima.

Barbara Hadžić (1929.), Bliznec. Razgovor vođen 13. svibnja 2011. u Gračanima.

Katarina Šulj (1932.), Bliznec. Razgovor vođen 30. travnja 2012. u Markuševcu.

Katarina Haraminčić (1924.), Dolje. Razgovor vođen 11. travnja 2011. u Gračanima.

Ana Mihetec (1928.), Gornji Bukovec. Razgovor vođen 5. svibnja 2011. u Gornjem Bukovcu.

Barbara Filetin (1920.), Gračani. Razgovor vođen 19. travnja 2011. u Gračanima.

Magda Trnčević (1916.), Gračani. Razgovor vođen 14. travnja 2011. u Gračanima.

Mirko Banek (1919.), Gračani. Razgovor vođen 11. travnja 2011. u Gračanima.

Rudolf Banek (1929.), Gračani. Razgovor vođen 28. travnja 2011. u Gračanima.

Barica Radić (1923.), Gračani. Razgovor vođen 15. travnja 2011. u Gračanima.

Barica Pižir (1927.), Markuševac. Razgovor vođen 17. svibnja 2011. u Markuševcu.

Ivan Klenkar (1921.), Markuševac. Razgovor vođen 19. svibnja 2011. u Gornjoj Dubravi.

Ivan Novosel (1924.), Markuševac. Razgovor vođen 15. travnja 2011. u Svetama.

Josip Kota (1927.), Markuševac. Razgovor vođen 10. svibnja 2011. u Markuševcu.

Ljubica Pisuljak (1925.), Markuševac. Razgovor vođen 17. svibnja 2011. u Markuševcu.

Barbara Ljubenko (1924.), Mikulići. Razgovor vođen 18. travnja 2011. u Mikulićima.

Mato Noršić (1926.), Mikulići. Razgovor vođen 1. svibnja 2011. u Mikulićima.

Katarina Šušnić (1923.), Remete. Razgovor vođen 28. travnja 2011. u Remetama.

Ljubica Keber (1930.), Remete. Razgovor vođen 14. travnja 2012. u Remetama.

Agata Kecerin (1920.), Šestine. Razgovor vođen 25. svibnja 2011. u Šestinama.

Ana Kelković (1929.), Šestine. Razgovor vođen 17. svibnja 2011. u Šestinama.

Ivan Ivatek (1921.), Vidovec. Razgovor vođen 18. svibnja 2011. u Vidovcu.

Stjepan Jelačić (1929.), Zvečaj. Razgovor vođen 17. travnja 2011. u Gračanima.

SUMMARY

The Urbanisation and Modernisation of the Northern Periphery of Zagreb, 1960–1970

The villages of the Zagreb Foothills, located on the southern slopes of Mount Medvednica, experienced the first hints of changes in the period between the world wars. These changes encompassed the electrification of certain villages and the partial construction of a water supply network. The economic interdependence of the nearby settlements to the north of Zagreb and the city itself slowly transformed the peasants of the foothill villages into peasant-workers, and then into citizens of Zagreb. After World War II and the annexation of the former villages to the City of Zagreb, the urbanisation processes increasingly influenced family units, their economy, everyday life, and customs. Thus, in the 1960s, a complete transformation of the rural area took place, and it became part of the urban complex. The socio-economic processes that permeated Yugoslavia in that period, the gradual liberalisation of the market and the creation of a consumer society, created among the former peasants a desire to adopt the urban culture and lifestyle. Abandonment of agriculture and animal husbandry, permanent employment in the city, and increased purchasing power allowed the families of the northern city periphery to buy household appliances such as television sets, washing machines, and refrigerators. Everyday life became easier and more leisurely, but severed a series of old social ties and permanently transformed the villages of the Zagreb Foothills into an integral part of the City of Zagreb.

Key words: periphery of Zagreb; Zagreb Foothills; urbanisation; modernisation; family; City of Zagreb; oral history; 1960s